

Шаҳноза НАЗАРОВА

**ХАЁЛ ВА ҲАҚИҚАТ
ФОЛЬКЛОР ВА ТЕОЛОГИЯ
КЕСИМИДА**

**Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2013**

УДК: 821.512.133

КБК: 82.3(5Ў)

Туркий аждодларимизнинг эътиқоди ва ижоди – уларнинг гўзал ҳақиқати ва чексиз ҳаёлотидир. Улар наздида, олам синов шартларидан иборат, ҳар бир Одам боласи синовларни ўтамоғи зарур. Шу сабабдан яратилган барча ижод намуналарида қаҳрамон синовларни енгиб ўтади, бу орқали ўзида қавми, миллатининг асрий орзуларини ифода этади.

Муаллиф бу илмий рисоласида ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари, хусусан, ўзбек халқ эртақларини илоҳий китоблардаги муқобил сюжетлар, синов мотивлари билан қиёслашга уринган.

Китоб ҳаёлнинг ҳақиқатга эврилиши, ҳақиқатнинг ҳаёлга кўчиши ҳақида. Зеро фан доимо ҳаёл ва ҳақиқат чегарасида мавжуд бўлган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари номзоди О.Мадаев

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори Ш.Турдимов,
филология фанлари номзоди А.Тилавов

82.3(5Ў)

H55

Назарова, Шаҳноза.

Хаёл ва ҳақиқат фольклор ва теология кесимида / Назарова Шаҳноза; масъул муҳаррир О.Мадаев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2013. – 108 б.

УДК: 821.512.133

КБК: 82.3(5Ў)

ISBN 978-9943-398-55-6

© Ш.Назарова, 2013

© «MUMTOZ SO‘Z», 2013

СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Ўзбек фольклоршунослиги яқин юз йиллик тарихида ўнлаб олимларни кўрди. Уларнинг ҳар бири халқимиз оғзаки ижоди асарларини ёзиб олиш, ўрганиш, нашр қилиб, уни яна меросхўр эгасига қайтариш орзуси билан иш олиб борди. Улар орасида дунё таниган тадқиқотчилар ҳам, ҳоли бақудрат ўз бурчини бажариб, илмга муайян ҳисса қўшган мутахассислар ҳам бўлди. Аммо халқ оғзаки ижодини ёзиб олишдан тортиб нашр қилишгача бўлган масофада ҳар бир олим сидқидилдан ҳаракат қилгани учун бугунги кунда ўзбек фольклоршунослиги бошқа халқларникидан кам бўлмаган обрў ва қимматга эгалик қилмоқда.

Устозлар Ҳоди Зарифов, Музайяна Алавия, Мансур Афзалов, Зубайда Хусаинова, Охунжон Собиров, Ҳошимжон Раззоқов, Муҳаммаднодир Саидов, Малик Муродов, Баҳодир Саримсоқов ва бошқа тадқиқотчилар халқимиз оғзаки ижодидаги жанрлар хусусида илмий кузатув ишларини олиб бориш баробарида фольклоримиз намуналарининг сўз санъати сифатидаги фазилатларини таҳлил қилдилар. Аммо замон ўзгарди, илм ҳар бир олим олдига янги-янги, ечимини топиш анчайин мураккаб муаммоларни қўйди. Жавоб бериш лозим бўлган бугунги кун талаблари Тўра Мирзаев, Комил Имомов, Ғайрат Жалолов асарларида бирин-кетин намоён бўла бошлади. Бу талабларни энди Маматқул Жўраев “Ўзбек мавсумий маросим фольклори” (2008), Асқар Мусақулов “Ўзбек халқ лирикаси” (2010), Абдуолим Эргашев “Қаишқадарё-Сурхондарё дostonчилиги” (2008), Жаббор Эшонқул “Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини” (2011), Шомирза Турдимов “Гўрўгли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари” (2011), Адҳамжон Ашуров “Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари” (2007) асарларида илмий ҳаётга татбиқ этдилар.

Юқорида қайд этилган тадқиқотчилар ва тадқиқотлар номлари бежиз келтирилгани йўқ. Агар Ғози Олим Юнусов каби илк олимлар ўзларидан кейин Ҳоди Зариф, Мансур Афзаловларнинг илмий салоҳиятига йўл очишган бўлса, улардан кейин Муҳаммаднодир Саидов, Баҳодир Саримсоқов каби мутахассислар етишдилар. Уларнинг фаолиятлари бугунги кунда Маматқул Жўраев, Жаббор Эшонқул, Шомирза Турдимовлар томонидан

давом эттирилмоқда. Қувонарли жиҳати шундаки, ёш тадқиқотчиларимиз ҳам фольклоршунослик фани муаммоларидан четда туришгани йўқ. Қўлингизга олган “Хаёл ва ҳақиқат фольклор ва теология кесимида” китобининг муаллифи – Шаҳноза Назаровани ана шундай умидли, келажакда халқимиз оғзаки ижодини ҳеч бир халқ ижоди даражасидан кам эмаслигини исботлай олиш иқтидорига эга ёш тадқиқотчи сифатида Сизга тақдим этмоқчиман.

Мазкур китобча эртақларимизни янгича нуқтаи назардан таҳлил қилишга бағишланган бўлиб, аввало, муаллиф ўз кузатув объектини жаҳон илми тан олган А.Н.Веселовский, Ж.Ж.Фрэзер, В.Я.Пропп, К.Леви-Строс, В.М.Жирмунский каби таниқли олимлар яратган илмий меросга суянган ҳолда амалга оширган. Бу мерос ўзбек олимлари Ҳ.Зарифов, Ғ.Жалолов каби ўзбек мутахассислари асарларидаги фикрлар билан қиёсланган.

Муаллиф эртақларимиздаги шу пайтгача фақат йўл-йўлакай айтиб ўтилган шарт-синов мотивининг генезиси – вужудга келиш илдизини ҳозирги кун илми даражасида ўрганишга уринган. Хусусан, илоҳий воқелик, ҳаётий воқелик, адабий воқелик кетма-кетлигидаги ижод шаклининг тадрижий структурасини ёндош тизимлар билан бирликда таҳлил қилиш усулларини излаган. Бунда ифода, тескари ифода, конкретлашиш оралиғи каби ижодий жараёнлар мотивлар занжири, бадиият асослари билан уйғун ҳолатда назарда тутилган. Таниқли фольклоршунос В.П.Аникин халқ оғзаки ижодидаги ҳар бир намуна таҳлилинини нуқтаи назарлар мажмуида ўрганишини тавсия қилади. Муаллиф илоҳий воқелик, маросим, жанр, ифода усули тизими халқ оғзаки ижодининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга эканини алоҳида таъкидлайди. Шаҳноза Назарова бу назарияни ўзбек эртақларидаги шарт-синов мотиви асосида ўз асарига татбиқ этади. Бунда Қуръони каримдаги тақиқлар тизими билан ўзбек эртақларида қайд этилган тақиқларни қиёслаган, шарт-синов тамойилларини мисол сифатида келтирган. Натижада, бу мотив билан боғлиқ буюмни қўлга киритиш, сеҳрли жониворни қўлга киритиш, кимнидир келтириш, кучни синаш сарлавҳаларидан 18 таси берилади ва юздан ортиқ моддаларда уларнинг шарҳланиши қайд этилади. Муаллиф олиб борган мураккаб кузатишлар “Шарт-синов фольклор-мифологик мотивлар тематик каталоги”, Қуръони

каримдаги шарт-синов мотивини юзага келтирган асослар, Инжил, Таврот, Забур каби муқаддас китоблардаги шарт-синов мотивини юзага келтирган асослар” деб номланган юзлаб моддалардан иборат жадвалнинг яратилиши билан яқунланади. Бу натижани юзага келтириши нақадар мураккаб бўлганини 275 та эртак матни кўрилганидан, 70 та илмий адабиётдан фойдаланилганидан билса бўлади.

Кўлингиздаги китобча икки фаслдан иборат. Иккинчи фаслда ёш олима ўз ўқувчисини учта мақола билан таништиради. Уларнинг биринчиси (“Каратати япроғи”)да Саломат Вафонинг “Оворанинг кўрган кечирганлари” романига муносабат билдирилса, иккинчи – “Элим деб яшаётган адиб” мақоласи Пиримқул Қодиров таваллудининг 80 йиллигига бағишланган, учинчиси эса ҳозирги кунда ўзбек китобхонлари орасида шов-шув бўлиб юрган Ж.Жойсининг “Улисс саргузаштлари” романи ҳақида. Ҳар учала мақола гарчи турли йўналиш ва услубларда ёзилган бўлса ҳам ёш тадқиқотчи қизиқишлари доирасининг кенглигидан далолат беради. Шаҳноза Назарова фикрлаш тарзидаги ўзига хослик ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун унинг адабиётга бўлган муносабатини англатувчи жумлаларни келтирмоқчиман. “Каратати япроғи” мақоласида ёзади: “Адабий асарларда, одатда, қаровсиз, ҳувиллаган тўзгин хонага асарнинг якуни ёки ибтидоси қамаб қўйилган бўлади. Саломат Вафо «Овора»си қамалиб ўтирган ибтидонинг ёруғликка, эркака ўзини уриши билан бошланади”. Пиримқул Қодиров таваллуди кунига бағишланган мақоласида “Амир Темур сиймоси” илмий бадиаси ҳақида сўз юритар экан: “Асар катта ижодий куч, улкан тажриба билан ёзилганки, тарихий манбалар бадиият чигиринидан ўтказилган. Темурнинг адолатли сиёсати бугунги кун кишисига йўриқномадек ҳавола этилади”. Айни пайтда янги руҳга йўғрилган адабиёт ҳақида ёзар экан, Шаҳноза: “Модернча адабиёт дея қаралаётган асар айнан аччиқ аламзадалик, ўжар ҳаётбахшилик координаталарида ётади”, деб эътироф этади. Ёш тадқиқотчи бадиий асардаги сўз қадрини яхши ҳис қилади. Иброҳим Ғафуров амалга оширган “Улисс саргузаштлари” романи таржимасидаги битта сўз ҳақида шундай дейди: “Таржимада закийлик билан танланган «бахши» сўзи бироз кўрқув, бироз ҳайиқши, бироз илоҳийлик руҳига эга. Бу руҳий чизиқлар Стивенни кесиб ўтади. Бахши, эҳтимол, Одиссейни,

Телемакни овораю сарсон қилган Ҳомердир, балки Жойснинг ўзидир”. Муаллиф ўрни келганда китобхонлар билан бадший асарни қандай ўқиш кераклиги ҳақидаги мулоҳазаларини айтиб ўртоқлашади. Бу ўринда “Улисс саргузаштлари”ни ўқиш пайти тилга олинади: “Асардан узлуксиз кимнингдир қадам товушлари эшитилади. Эшитаверасан, эшитаверасан, у ёнингдан, ортингдан ўтади, аммо ҳеч қачон уни шоён кўра олмайсан, сенда фақат чалаярим фикрлар ва тугал ҳислар қолади. Ўйлайсан, бундан ортигига ярамассан...”

Хуллас, Шаҳноза Назарованинг “Хаёл ва ҳақиқат фольклор ва теология кесимида” китобини қўлга олган бўлсангиз, муаллиф номидан Сизга ташаккур билдираман. Эндиги вазифа уни сабр ва қаноат билан мутолаа қилишда. Аминманки, охирги таассурот қилган меҳнатингиздан қониқиш ҳосил қилиш билан белгиланади.

Шаҳноза Назаровага эса илмда муваффақиятлар ёр бўлишини тилайман. Шубҳасиз, “Домла, ўқимоқчи бўлган китобимда ҳеч қандай камчилик йўқми?” деб сўрарсиз. Ҳа, камчилик ҳам йўқ эмас. Бу камчилик, асосан, айрим фикрларни ёшлик билан кескин айтиб юборишда сезилмоқда. Ўйлайманки, бундай нуқсонни Шаҳноза вақт ўтиб ёши улгайиши билан бартараф этади.

**Омонулла Мадаев,
филология фанлари номзоди**

***ЭРТАКДАН
ИЛОҲИЁТГА***

МУҚАДДИМА

Англамаган сирлар қаршисида титраётган инсон тафаккури бор кучи билан англашга, далиллар топишга уринади. Аммо ўз чегараларини ёриб ўтолмаган тафаккур кучдан қолади ва хаёлотнинг хира, авровчи, юпатувчи заррабиниди узоқларга тикилади. Шу ҳолатда ҳақиқат ҳамда хаёл қоришиғидан иборат адабиёт яраллади. Аламзада тафаккур ўз эртақларини ўқиб овунгандек бўлади. Билиш ва била олмаслик чегараси қаерда, уларнинг йўллари қайси ҳудудларни кесиб ўтади?..

Дунё фольклоршунослигида эртақларни ўрганиш, тадқиқ қилиш усуллари ва йўллари доимо янгиланиб борган. Мотивлар тизимининг ўсиши ва ўзгариши оқибатида сюжетнинг вужудга келишига кўра тадқиқотлар, асосан, мотивларни текшириш, кузатиш, таснифлаш йўналишида олиб борилган. Ўзбек эртақларидаги шарт-синов мотиви масаласи муаллиф белгилаган мавзуга бўйсунган ҳолда йўл-йўлакай ўрганилган, аммо унинг ўзи махсус кўриб чиқилмаган мотив ҳисобланади. Ваҳоланки, умуман, бадиий адабиёт, хусусан, халқ оғзаки ижодида яратилаётган ҳар бир персонаж, образ, характер сўз санъаткори томонидан муайян ҳаёт заминиди ҳаракат қилади. Унинг фаолиятидаги ҳар бир ҳаракат эса шарт-синов билан узвий боғланган бўлади. Ўзбек фольклоршунослигида туш, от, замон ва макон масалалари кейинги йилларда алоҳида диққат билан ўрганилди¹. Бу тадқиқотлар халқ оғзаки ижодида образ яратиш, реал ҳаётни тасвирлаш, бадиий маҳоратга баҳо бериш каби бир қатор илмий муаммоларнинг ҳал этилишини таъминлади. Бироқ халқ оғзаки ижодидаги бадиий асарни ҳаракатга келтирувчи омил унинг қаҳрамони ва унинг тақдирисиз фольклор намунасини тасаввур қилиш мумкин эмас. Инсон тақдири эса ҳаёт томонидан унинг олдида қўйиладиган шарт-синов билан уйғун ҳолда боғланади. Биз танлаган мавзунинг долзарблиги айнан ана шу мақсад билан белгиланади. Ишда шарт-синов мотивини алоҳида тадқиқ этишга уриндик. Чунки ҳар бир мотив шу йўналишдаги муаммо-

---

¹ Тилавов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образининг тарихий илдизлари ва бадиий талқини: Ф.ф.н. дисс... – Т., 2000. Қодиров Д. Ўзбек сеҳрли эртақларида замон ва макон талқини. ф.н.н. дисс. – Т., 2004. Халилова Д. Ўзбек фольклориди тлон образи: ф.ф.н. дисс. – Т., 2004. Эшонқул Ж. Ўзбек фольклориди туш мотиви ва унинг бадиий талқинлари: ф.ф.д.дисс... – Т., 2011.

ларни ҳал қилишда жуда муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Умумий адабиётшунослик қиёслар, типлар, фарқлар-тафовутларнинг илмий изоҳини тадқиқ этиш орқали амалга оширилмоқда. Шу жиҳатдан муаммонинг ўрганилишидаги бошланғич даврни А.Н.Веселовский, Ж.Ж.Фрэзер В.Я.Пропп, К.Леви-Строс, А.Н.Самойлович, В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский, В.П.Аникин ва бошқа олимлар тадқиқотлари билан белгилаш мумкин. Бу олимлар мотив масаласи, хусусан, шарт-синов мотиви генезисига доир изланишлар юзасидан назарий ва амалий асосларни яратиб берди. К.Леви-Строс мифлар структурасини тадқиқ қилиш орқали сюжетлар тизимини ҳосил қилган ягона моделга йўл очди. В.Я.Пропп кўрсатиб ўтган мотивлар (уларнинг ичида мотив эмаслари ҳам бор) илк бор тартибга тушди, уларнинг тарихий ва маросимий илдизларини текшириш бошланди. Ж.Ж.Фрэзер мотивларнинг маросим орқали ягона моделга бориб туташишини асослашга имкон берувчи бой манба тўплади. А.Н.Веселовский ишнинг назарий негизини – мотив муаммосини даври учун етарлича ҳал қилиб берди. А.Н.Самойлович ўзбек эртақларини текширар экан, икки етакчи мотивни кўрсатади: жумбоқ айтиш (ёки ёлғон ҳикоя айтиш), синов мотиви².

Ҳ.Зариф, М.Афзалов, М.Саидов, К.Имомов, Ғ.Жалолов, Х.Эгамов, Ж.Юсупов, М.Жўраев, Т.Собитова, Ш.Турдимов, Ж.Эшонқул каби ўзбек олимлари муаммога дахлдор ва ёндош изланишларни олиб бордилар³. Аммо шарт-синов мотиви яхлит ҳолда ўрганилган илмий тадқиқотни учратмадик.

---

² Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов. Соб.соч. т. 2. – СПб., 1913; Самойлович А.Н. Сказка “Сорок небылиц” по туркмен., узбекс., киргиз. вариантам (“Живая старина”), 1912; Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946; Аникин В.П. Русская народная сказка. – М., 1959; Пропп В.Я. Морфология сказки. – М., 1969; Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974; Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 1983; Леви-Строс К. Печальные тропики. – М.: Мысль, 1984; Фрэзер Ж.Ж. Золотая ветвь. – М., 1986; Фрэзер Ж.Ж. Фольклор в ветхом завете. – М., 1989.

³ Афзалов М. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. – Т.: Фан, 1964; Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. – Т.: Фан, 1969; Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. – Т.: Фан, 1976; Имомов К. Ўзбек сатирик эртақлари. – Т., 1979; Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилиқ анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1982; Собитова Т. Ўзбек дostonларида конфликт: ф.ф.н.дисс. – Б., 1984. Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Т.: Фан, 1996; Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: Фан, 2011.

Мазкур тадқиқотда тақиқ, шарт-синов мотивининг назарий асослари, генезиси, таснифини ўзбек халқ эртаклари мисолида тадқиқ этиш мақсад қилиб олинди ва қуйидаги масалаларни ёритиш вазифа қилиб белгиланди:

– мотивнинг назарий асосларини аниқлаш ва унинг илмий манбаларини ўрганиш;

– тақиқ, шарт-синов мотивининг умумий мотивлар таркибидаги ўрнини белгилаш;

– тақиқ, шарт-синов мотиви кўринишлари ўртасидаги типологик, генетик ўхшашлик, алоқадорлик муаммосини кузатиш;

– тақиқ, шарт-синов мотиви генезисини ўрганиш;

– тақиқ, шарт-синов мотивлари тематик каталогини яратиш.

I боб. ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДАГИ ШАРТ-СИНОВ МОТИВИ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ҳар бир яратилган асар муайян шакл, муайян мазмун ва ғоянинг ифодаси сифатида маънавий мулкка айланиш, маданий меросдан муносиб ўрин олиш учун ҳаракатланади. Халқ оғзаки ижоди миллат маънавий хазинасининг асосий ва муҳим таркибий қисмидир. Президентимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидланганидек, маънавиятнинг юксалиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган шакллантирувчи асосий мезонлардан бири халқ оғзаки ижоди дурдоналарининг яратилиши ва ижросидир⁴.

Замонавий илм-фанда бирор муаммони ҳал қилиш учун бир неча фанлар доирасида иш кўриш талаб даражасига етди. Бундай вазиятда ёзма ва оғзаки адабиёт, мифологик ва илоҳиётга доир илмларнинг туташishi ҳам табиий. Эртақлар сюжетини юзага келтирган ёки эртақ сюжетининг бир ҳалқасига айланган мотивлар, хусусан, шарт-синов мотиви генезиси, мазкур мотив кўринишлари классификациясини яратишда ҳам шу йўналишда иш кўрилиши зарур.

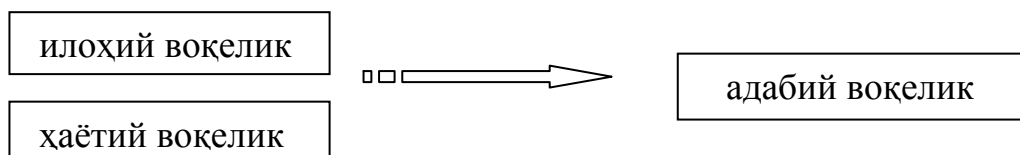
Қаҳрамоннинг синовдан ўтиши барча халқлар фольклори жанрларида турли даражада ва турли кўринишларда учрайди. Бинобарин, ҳар бир халқ оғзаки ижодини ўрганувчи фольклоршунослик бугунги кун талабларига жавоб бериши учун уларнинг генезисини, бадиий ҳодисанинг тарихий ва ҳаётий ҳодиса билан генетик ва типологик боғлиқлигини, адабий ҳодисанинг умуммоделга алоқадорлигини аниқлаши, катта кўламда иш олиб бориш талаб қилинади. К.Леви-Строс, Ж.Ж.Фрэзер, В.Я.Пропп, А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский тадқиқотлари қиёси ишнинг йўналишини белгилаб беради. Структурал антропология, структурал мифология сюжет ва мотив генезиси масаласини ўрганишга; қиёсий адабиётшунослик илмий хулосаларни тартибга солишга йўл беради. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам бу борада анчайин ишлар амалга оширилган, уларни ягона мақсадга бўйсундиришга ҳаракат қилинган. М.Афзалов ўзбек халқ эртақларини таснифлаш жараёнида айрим мотивлар ҳақида умумий мулоҳазаларини билдирган. Ғ.Жалолов “Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси” китобида эртақлардаги мотив ва образлар масаласига алоҳида бир фасл ажратган. Олим сафар,

⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 29-35.

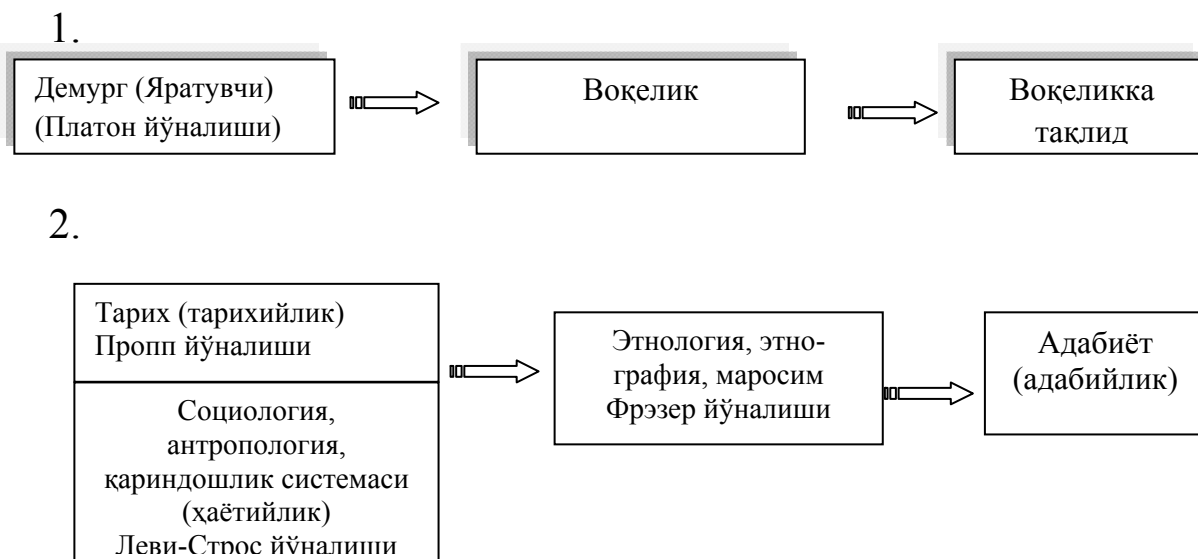
мевадан ҳомиладор бўлиш, ота васияти, туш, қиёфани ўзгартириш, уйдан ҳайдалиш мотивларини алоҳида-алоҳида изоҳлайди. Х.Эгамов эртакчилик анъаналари алоқаларига доир тадқиқотида мотив ва сюжет, кўчиб юрувчи мотивлар, кўчиб юрувчи сюжетлар муаммосини ўрганган, А.Н.Веселовский, Б.Н.Путиловнинг мотив ва сюжет муносабатига доир кузатишларини туркий халқлар эртакларига татбиқ қилган. Ж.Юсупов эртак ва маросим муносабатларининг тарихий-типологик таҳлилинини хоразм эртаклари мисолида кўрсатиб беради. Ш.Турдимов томонидан эълон қилинган тадқиқотларда эътибор қаратилган шарт-синов мотивларининг асосий қисми “алплика тизими” тушунчаси билан боғлиқ ҳолатда тушунтирилади⁵. Аммо бу илмий асарларнинг мавзу ва мақсад йўналиши шарт-синов мотивига бевосита алоқадор бўлмагани сабабли биз назарда тутган муаммоларни ҳал қилишда етарли деб бўлмайди. Фольклор ва этнография, этнологиянинг асосини аниқлашда инглиз тадқиқотчилари Ж.Ж.Фрээр маросимларни бирламчи ҳисобласа, В.Я.Пропп ўз изланишларида тарихий ҳақиқатни берувчи манбаларни аниқлашни мақсад қилиб кўяди, тарихни ривожланиш ҳаракати дея тушунтиради, фольклор материалига ҳаракатдаги тарихийлик ифодаси сифатида муносабат билдиради. Бизнингча, тарихий ҳақиқатни ҳаётий воқелик, ҳақиқатни илоҳий воқелик, бадий ҳосилани – ҳаётий ва илоҳий воқелик муносабатидан туғилган адабий воқелик деб баҳолаш мумкин. Бундай ёндашув фольклор материалининг бу икки ҳодисадан алоҳида эмаслигини асослашга ёрдам беради. Эртак шу воқелик таркибида бўлгани учун ўзида ҳам ҳаётийлик, ҳам илоҳийликни ифода этади. Эртакнинг тарихий асослари В.Я.Пропп томонидан алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилган. Маросимий лавҳалар Ж.Ж.Фрээр томонидан текширилган. Аммо эртакларнинг илоҳиётга доир мотив ва сюжетларга алоқаси, умуман, шарт-синов мотиви бир бутун тадқиқот сифатида қаралмаган. Фикрларимизни тизимга солсак қуйидагича шаклларга эга бўламиз:

---

⁵ Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Т.: Фан, 1964; Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Т.: Фан, 1976; Имомов К. Ўзбек сатирик эртаклари. – Т., 1979; Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1982; Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Т.: Фан, 1996; Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: Фан, 2011.

Бу шаклни ғарб олимларининг тушунтиришига кўчирсак, мазкур тушунтиришдаги икки босқичга дуч келамиз:

Тушунтиришнинг ҳар икки босқичи ўзини тўла оқламайди. Схемани умумлаштиришимиздан мақсад шуки, тизим “мироподобная структура” (“умумўхшаш структура”, В.Хализев), “мировая книга” (“азал китоби”), “всеединой модели бытия” (борлиқнинг ягона модели) тушунчаларини ҳам қамраб олсин, Платон назарда тутган Демург Ягона яратувчи кучга қайтсин, биз ўрганаётган шарт-синов мотивлари ядро моделга – муқаддас китобларда ҳикоя қилинган сюжетга туташсин: *Илоҳий воқелик* ўз йўлида *Ҳаётий воқелик* (тарихийлик, ҳаётийлик, маросим) орқали *Адабий воқеликка* келиб туташини исботини топсин.

Илоҳий воқелик билан адабий воқелик ҳаётий воқеликка нисбатан кўпроқ ҳиссий ва ақлий кўзғалиш уйғотади. Илоҳиётда шартлар мукамалликка асосланади. Илоҳиёт шартларига рози инсоннигина яратади ва синовлар занжирини пайпаслаб ҳаракат қилишга кўндиради, кўниктиради. Қуръони каримда бутун башариятдан (“Ал-Мийсоқ” куни. Аъроф, 172-оят.) ва барча пайғамбарлардан синовларга розилик олингани зикр қилинган: “Аллоҳ: “Мен сизларга (аҳли китобларга) Китоб ва Ҳикмат берган бўлсам, сизлардаги

(Китоб)ни тасдиқ этувчи бир пайғамбар (Муҳаммад) келганда, албатта, унга имон келтирасиз ва ёрдам берасиз!” (Аллоҳ): “Тан олдингизми ва мазкур аҳдногани шу шарт билан қабул қиласизми?” – деганида, улар: “Тан олдик”, – деб жавоб бердилар. Аллоҳ деди: “Тувох бўлингиз! Мен ҳам сизлар билан бирга тувохлардан дирман”⁶.

Илоҳий воқелик одамлар орасидан танланган йўлбошчи билан ҳаракатланади. Аммо унинг танланганлиги омма орасида норозиликни туғдиради. Ҳамма танланишни, ҳамма синовларни енгиб ўтишни, синов шартларини осонроғига алмаштиришни истайди, шу нуқтадан ҳаётини воқелик ҳудуди бошланади. Одам боласига шартлар у туғилмасдан қўйила бошланади. У ўғил бўлиши керак ёки қиз бўлиши керак. У давомчи бўлиши керак ёки меросхўр. Олам диалектикаси давомийлиги синов шартларини тартибга солиб туради: кимдир шарт қўяди, кимдир синалади. Хуллас, булар инсониятнинг ўз-ўзига қўядиган шартлари. Адабий воқелик илоҳий воқелик каби танлаб олинган етакчи интилишларида ҳаракатга келади. Фақат булар пайғамбар ёки набий эмас, балки инсоний фазилатлар билан ишлов берилган, ясалган, синовларни енгиб ўтувчи мангу ғолиб қахрамонлар – Алпомиш, Одиссей, Геракл, Гўрўғли, Рамлар каби адабий архетиплардир. Яъни Таврот, Забур, Инжил, Қуръони карим архетиплари асосида қайта ишланган архетиплардир.

Адабиёт – илоҳий, ҳаётини воқеликни тан олиш ва рад этишдан туғилган учинчи бир воқеликдир. Чунки инсониятдаги руҳий силжишлар тан олиш ва рад этишдан юзага келади. Шу маънода адабиёт илоҳиётдан икки хил тарзда нусха олган:

1. Азалий синовларга қурилган дунёни азалий синовлар фонида ифодалаш.

2. Азалий синовларга қурилган дунёни инсоннинг илоҳиётга раддияси тарзида юзага келган синовлар фонида ифодалаш.

Ифода ва тескари ифода қандай юзага келди? Ифода бадииятга дахлдор, ядро сюжетнинг айнан ёки ўзгаришлар билан такрорланишидаги баён. Асл манба биз илоҳий воқелик деб атаган ядро модель. Ифодани ёки тескари ифодани етказиб берувчи оралик механизм нимадан иборат?

---

⁶ Қуръони карим. Таржима ва шарҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент Ислом университети, 2001. Б. 60 (Оли Имрон сураси, 81-оят).

Ядро моделни А.Н.Веселовскийга тўла қўшилган ҳолатда (“Серия мотивов – сюжет. Мотив вырастает в сюжет”) мотивлар занжири, асоси дея қарасак, мотив қайси оралиқ механизмда конкретлашади (хоҳ айнан қолсин, хоҳ тескари ифодалансин).

Мотив, бизнингча, эртакка қадар қуйидаги йўлни босиб ўтади:

Илоҳий воқелик → Маросим → Эртак

Демак, мотив илоҳиётдан бадииятга маросим орқали ўтиб боради. Маросим илоҳиёт ифодаси ёки тескари ифодаси бўлиши мумкин. Ҳар қандай мотив генезиси маросим орқали ядро моделга – муқаддас китоблардаги сюжетларга бориб тутадади. Маросим – илоҳиётни моддийлаштириш, илоҳиёт талаблари, тақиқлари, яшаш қоидаларини қўллай олиш чегарасини аниқлаб олиш учун юзага келади. Анъанавий мотивлар (Э.Б.Тайлор), мотив-ситуация, нутқ-мотив, мотив-ҳаракат, тасвир-мотив, мотив-характеристика (Б.Н.Путилов)⁷, турғун мотивлар, ўзгарувчан мотивлар (Ғ.Жалолов), хабар мотив, ёрдамчи мотив, актив мотив, пассив мотив (Х.Эгамов)⁸ – буларнинг барчаси шу асосдан келиб чиқади.

А.Н.Веселовскийнинг сюжет – “мотивлар комбинацияси” дир, Б.Н.Путиловнинг сюжет “мураккаб схема каби бир қатор мотив-

⁷ Словарь литературоведческих терминов. Сост. Л.Тимофеев, С.Тураев. – М., 1974. – С. 226.

⁸ Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1982. Б. 54-60.

ларнинг тузилмаси”дир фикрларига қўшилайлик.⁹ Х.Эгамов “бир халқ ижодидаги мотив ёки эпизод иккинчи халқ учун бутун бир эртак сюжети бўлиб хизмат қилиши ёки, аксинча, бир сюжет иккинчи халққа ўтганида миллий интерпретацияга учраб, шу халқ эртагида маълум мотивларга айланиши”ни билдирган. Фольклор асарларидаги мотивларнинг турли комбинациялари, уларнинг бир бутун схемага айланиши етарлича текширилган, исботни исботлашга эҳтиёж йўқ¹⁰. Аммо бир масалани – сюжет ва мотивнинг муносабатини бошқарувчи куч масаласини ўйлаб кўриш зарур. Сюжет ва мотив муносабатини, бизнингча, маросим бошқаради. Маросим қачондан бошланган? Бизнинг фикримизча, маросим Ҳаводан бошланади. Тарихан деҳқончилик, тақсимот ишлари билан аёллар шуғулланган. Буларни амалга оширишда маълум қоидаларга амал қилинган. Қоидалар маросимларда қонунларга айланган. Масалан, эртаклардаги аждар генетик жиҳатдан ялмоғиз кампирга туташади. Баъзан ялмоғиз қаҳрамонни ютиб, яна қайтариб чиқаради. Бу бағишлов, қурбонлик маросимига алоқадор. Эртакдаги ҳомий кампир ёки зарар келтирувчи кампир овга кетаётган ёки инициация босқичида турган эркакнинг маросимдаги ҳаракатларини такрорлайди. Энг узоқ тарихга эга маросимлар – “Сус хотин”, “Чоймомо” номларидаги сўз ишора-лари ҳам фикримиз далили. Айнан маросим чегарасида мотивнинг ўзгаришга учраши шундай хулосани беради: маросим тарихи аёл жинси тарихи билан тенг юради.

Фан тилида маросим тарихи жуда кўп текширилган. Аммо фольклор, этнография ичида ўрганилган маросимлар илоҳиётдан алоҳида ҳодиса эмас. Маросимнинг Ҳаводан бошланганига, унинг ҳаракатлантирувчилари аёллар эканлигига доир маълумотни илоҳиётга доир манбаларда ҳам кузатиш мумкин. А.Шиммел сўфийларнинг оналари, аёллари, сўфий аёллар, сўфий оналар ҳақида ёзар экан, шундай маълумот келтиради: “Қурғоқчилик пайтлари Худодан ёмғир сўраб ибодат қилаётганда ҳиндистонлик бир сўфий уйдан бир ўрам газмол чиқариб ибодат қилар, шунда дарҳол ёғиб юборар экан. Одамлар: “Бу газмолнинг сири нимада?” – деб сўрашганларида, у “бу оддий газмол эмас, онамнинг ўралган кўйлаги” деб жавоб қиларкан. Қодирийлик тариқати асосчиси Абдул Қодир Гилонийнинг холаси ҳам шундай назаркарда аёллардан бири бўл-

⁹ Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент: типологические исследования по фольклору. – М., 1975. С. – 143.

¹⁰ Аникин В.П. Теория фольклора. – М., 1996. С. – 279-304.

ган. Бу аёл ҳам ёмғир сўралганда ўқиладиган дуони ўкиб ерни супура ва кўкка қараб: “Худойим, мана мен ерни супуриб кўйдим. Энди ўзинг унга оби раҳматингдан ёғдир!” – деса бўлди, дарҳол ёмғир қуйиб юбораркан”¹¹. Бу иқтибослар маросимдан сўзлапти. Аммо фольклор, этнография ичидаги минглаб маросим тасаввурларини бирламчи тушунчалар билан боғласак, инсоният хотирасини илк яралиш даврларигача олиб борсак, асос битта эканлиги юзага қалқиб чиқади. Маросимдаги асл ифода ва тескари ифода фольклорни ҳаракатлантиради. Аввал айни ифода ҳақида.

Тақиқланган мевани емаслик. Тақиқланган ичимликни ичмаслик (J1A. Олтин пиёладан сув ичмаслик мотиви. “Паҳлавон Рустам” эртаги, J1B. Айиқ ичадиган сувдан ичмаслик, J1C. Кийик ичадиган сувдан ичмаслик мотивлари. “Опа-ука” эртаги).

“Биз яна айтдик: “Эй Одам, сен ва жуфтинг (Ҳавво) жаннатда яшангиз ва хоҳлаган жойларингизда ундан (неъматлардан) бемалол тановул қилингиз. Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангиз, (акс ҳолда) золимлардан бўлиб қолурсиз”¹². Тавротда: “Худованди карим Одамга буюриб деди: “Сен бу боғнинг ҳар бир дарахтидан еявергин. Фақат яхши ва ёмонни билиш дарахтидан ема. Чунки ундан еган куниёқ ўласан”¹³. Одам а.с.нинг тақдири, синов натижаси барча халқларга маълум¹⁴. Жазо: жаннатдан шайтон билан доимий душманликда ҳайдалиш: “(Аллоҳ) деди: “Бир-бирингизга нисбатан душман бўлган ҳолингизда (жаннатдан) тушингиз! Сизлар учун (маълум) вақт (ажалингиз) етгунгача Ерда қарор олиш ва фойдаланиш (бордир)”¹⁵.

Шу ўринда аҳд, тақиқ, шарт, синовнинг кесишувчи нуқталарини аниқлаштириб олиш зарур бўлади. Оламнинг илк яралиш даврига оид икки аҳд – “Ал-Мийсоқ” кунидаги аҳд (Аъроф сураси) ва “Китоб ва Ҳикмат берган бўлсам, сизлардаги (Китоб)ни тасдиқ этувчи бир пайғамбар (Муҳаммад) келганда, албатта, унга имон келтирасиз ва ёрдам берасиз!” (Аллоҳ): “Тан олдингизми ва мазкур аҳдномани шу шарт билан қабул қиласизми?” – деганида, улар: “Тан олдик”, – деб жавоб бердилар. Аллоҳ деди: “Гувоҳ бўлингиз!

¹¹ Шиммел А. Жонон менинг жонимда. – Т., 1999. Б.85.

¹² Қуръони карим. Бақора сураси, 35-оят.

¹³ Таврот. Ибтидо. 2:16-17. Стокгольм, 1993. Б.4.

¹⁴ Фрээр Дж.Дж. Фольклор в ветхом завете. Часть 2. Договор между богом и Авраамом. – М: Политиздат, 1989. С.185-206.

¹⁵ Қуръони карим. Аъроф сураси, 24-оят.

Мен ҳам сизлар билан бирга гувоҳлардандирман” сўзлари орқали мустаҳкамланган аҳд (Оли-Имрон сураси) шарт қўймоқда. Оламнинг кейинги яралиш босқичларида тақиқ келади: жаннат мевасидан емаслик, иблис сўзларига кирмаслик. Аммо шартдан ҳам, тақиқдан ҳам муддао синовдир. Шарт ўталганда мукофот, тақиқ бузилганда жазо ва маҳрумият келади.

Фольклорда бу жазо трансфигурация тарзида кечади¹⁶. D42. Дуо билан маймунни одам ҳолига қайтариш шарти маймунга айлантириб қўйиш жазоси билан алоқадор (бу мотив 2-бобда тўлиқроқ изоҳланган).

Тақиқланган мева ёки ичимликни истеъмол қилиш қаҳрамонни имкониятлари чекланган қиёфага киритади. У жазо муддати тугагунча ниқобда юришга мажбур бўлади. Ниқоб Одам а.с. ва Ҳавонинг дарахтлардан либос сўрагани, янги кўринишга ўтганини ёдга солади.

“Опа-ука” эртаги сюжети китобхонларга яхши таниш бўлгани учун муқобил сюжетдаги рус халқ эртаги билан иккинчи далилни келтирамиз: “Алёнушка сигир туёғи тушган издан сув ичмоқчи бўлган Иванушкага:

– Ичма, укажон, бузоқ бўлиб қоласан, – деди.

От туёғи тушган издаги сувдан ҳам қайтарди:

– Ичма, укажон, тойчоқ бўлиб қоласан, – деди.

Эчки туёғи тушган издаги сувни ҳам тақиқлаб:

– Ичма, укажон, улоқча бўлиб қоласан, – деди.

Иванушка энди гапга қулоқ солмай, эчки туёғидаги сувни ичибди. Ичибди-да, улоқча бўлиб қолибди”¹⁷.

Фольклорда жазо трансфигурациядан бошланади. Жазога қадар ҳам қаҳрамон эпик макон ва эпик вақтни банд қилган бўлади. Қийинчиликлар қиёфа ўзгаришидан сўнг келади. Илоҳиётда бўлса жазонинг иккинчи босқичи сифатида кечади. Илоҳий макон ва илоҳий вақтдан ҳайдалиш, сўнг трансфигурация. Маълум бўлдики, илоҳиётдаги тақиқланган озикни емаслик фольклорда такрорланди. Яъни адабиёт азалий синовларга қурилган дунёни азалий синовлар фонида ифодаламоқда, мотивларни ўзгаришсиз ўзлаштирмоқда.

Пропп эртак ва маросим ўртасидаги тўла мослик ёки бутунлай мос келмаслик ҳақида фикр билдирган, аммо хулосага истиснолар

¹⁶ Жазонинг бу тури ҳақида Куръони карим Бақара (65) ва Нисо (154) сураларида хабар беради. Шанба куни балиқ овламаслик шартини бузган қавм маймунларга айлантирилади.

¹⁷ Rus xalq ertaklari. – T.: Cho‘lpon, 2003. B.3.

билан етиб келган¹⁸. Демак, эртақ ва маросим чегараси торлик қилади. Илоҳиёт зўриқмасдан хулоса яшашга имкон беради.

Тескари ифода ҳақида.

Маросимдаги тескари ифода маросим замиридаги ижодийлик билан боғлиқ. Демак, эртаққа қадар, маросимданок ижодийлик бошланади. Маросимни ташкил этиш, уюштириш, ниқоблар, махсус ижро сўзлари – инсоний идрокнинг ижодий формасидир. Ядро воқеликни эркин қабул қилиш тескари ифодаларни юзага келтирган, янги ифода символлари яратила бошланган.

Мутлақ Қудрат мевага қўл узатмаслик тақиқини қўйди. Момо Ҳаво мевани олиб беришликни Одам Атога шарт қилиб қўйди. Илоҳий тақиқ инсоний шартга айланди.

Момо Ҳаво → Одам Ато → Мева

Пигмейларнинг “Тантиқ қиз” номли эртаги бор. Унда: “Кунлардан бир кун қиз шу дарахтнинг энг учидаги ёнғокни олиб тушган йигитга турмушга чиқишини эълон қилибди”. Пигмей йигити шартни бажарибди¹⁹. Эртақда ядро сюжетдаги тақиқ эмас, балки шартгина айнан ифода этилмоқда.

Қиз → Йигит → Мева

Мевага эгалик қилиш шarti “Зар кокилли бола” эртагида ҳам учрайди. Тақиқланган меванинг нима эканлиги у қадар муҳим эмас. Аммо мевага эгалик қилиш муҳим. Бу инициациянинг бир кўриниши. Одам а.с.нинг жаннатдан ҳайдалиши шу билан бирга Момо Ҳавонинг мевага эга чиқиши барча халқлар фольклорида бор. Ж.Ж.Фрээр мева ва аёл ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича тунтиради: “Дарахт руҳи аёлга ҳомиладорликни ва авлодни давом эттириш имконини беради”²⁰.

“Сехрли най” эртагида ота қизларига дейди:

– Кимда-ким мевадан кўпроқ териб келса, сепни тақсимлаганимизда ўшанга ортиқчароқ берамиз.

Ўгай сингил опасини ўлдириб, меваларни қўлга киритади. Опа қабридан ўсиб чиққан най овози сирни ошкор қилгач, қизни қабр-

¹⁸ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1946.

¹⁹ Тантиқ қиз. Африка халқ эртақлари. Т., 1993. Б. 111.

²⁰ Фрээр Дж.Дж. Золотая ветвь. – М: Политиздат, 1986. С. 119.

дан оладилар. Эртақларда ўлим бошқа дунёга (ўликлар оламига, соялар оламига) саёҳат. Илоҳиёт учун ҳам ўлим кўчиш воситасидир. Қиз ўлимдан ухлабман, туш кўрибман, – деб уйғонади. Ўлим ёки тушни нариги дунёга сафар, нариги дунё билан боғланиш десак, мевага бу дунёда эга чиқолмаган қиз у дунёдан мева ундириш – келажакда ўз сепи ва фарзандига эгалик қилишни сўрашга кетгани маълум бўлади²¹. Эртақдаги шу хулосани илоҳиёт билан боғлайлик. “Ягона яратувчи куч йўлига кирган ҳар бир жон қиз боладир. У ўзи учун фикрлари, сўзлари, амалларидан кийим тўқийди. Кийим тўқишдан чалғийдиган ялқов қизлар эса тўй куни, яъни вафот этгач (ишқ кишилари учун ўлим тўй куни эканлигини Румий кўп бора тилга олади) ҳеч қанақа сепга эга бўлмай Яратувчисига шармисор ҳолатда рўбарў бўладилар”²². Мева таққи мевани кўлга киритиш шарти билан зид тушади. Ушбу шарт мотиви (мевани кўлга киритиш) дастлабки ҳолатига кўра тақққа нисбатан тескари ифода, иккиламчи ҳолатига кўра (Момо Ҳаво билан туташ мевани олиб бериш шарти, сафар, сепга эгалик) айни ифода.

Ю.В.Березкиннинг 1815 та (8.01.12 сана бўйича) фольклор-мифологик мотивлардан иборат каталогидаги F46А Дарахтдаги аёл, J2 Эркак-дарахт мотивлари шу муаммонинг бир қисмини қамраб олади.

Мева туфайли ҳомиладор бўлиш:

1. “Еттита хотинингнинг ҳар биридан биттадан ўғил кўрасан! Лекин ана шу етти ўғлингдан биттаси меники бўлсин!” – дебди дарвеш ва шохнинг кўлига мева берибди²³.

2. “Ялмоғиз бефарзанд боғбонга дебди: “Шу олмани хотинингга егиз, сенга ўғил туғиб беради. Фақат шартим бор: 7 ёшга кирганда уни менга берасан, унга ақл ўргатаман”²⁴.

3. “Ғозлар – оққушлар” рус халқ эртагида бўлса, Олма дарахти: “Жайдари олмамдан есанг, укангни ғозлар қайси томонга олиб учганини айтаман”, – дея шарт қўяди.

Келтирилган мисолларда адабиёт синов мотивларини илоҳиётдаги таққдан тескари тарзда ўзлаштиради.

Биз Қуръон каримга дастлабки хабар берувчи, мотивларнинг илк манбаи дея қарадик, шу асосда иш кўрдик. “...Қуръонда лаънатланган (Заққум номли) дарахтни одамлар учун фақат синов билдик.

²¹ Rus xalq ertaklari. – Т.: Cho‘lpon, 2003. Б. – 25.

²² Шиммел А. Жонон менинг жонимда. – Т., 1999. Б. 110.

²³ Baxtli bilan Bebaxt. Hind xalq ertaklari. – Т.: Voris-nashriyot, 2008. Б. 31.

²⁴ Ўзбек халқ эртақлари. – Т.: Ёш гвардия, 1981. Б. 137.

Биз (мушрикларни шу каби хабарлар билан) кўрқитурмиз, аммо бу уларнинг туғёнларини кучайтиради холос”²⁵. Яна бир манба: “Сўнгра қарадимки, бир дарахт, ҳар япроғи бутун бир уммат! Бунинг илдизидан дарё оқади ва иккига ажралади. – Эй Жаброил, бу нима, – дедим. Шу-да Раҳмат дарёси. Шу-да Аллоҳ сизга берган Кавсар, – дедилар”²⁶. Бу манба Муҳаммад (с.а.в.)нинг Жаннатда кўрган дарахти ҳақида гувоҳлик бермоқда. Бири жазога, бири мукофотга воқифа бўлувчи икки дарахт синов учундир. Уларнинг борлигига бўлган ишонч синалган. Инжил бу масалада шундай хабар беради: “Фаришта менга Худонинг ва Қўзининг тахтидан чиқиб, шаҳар кўчаси бўйлаб оқаятган биллурдай тиниқ оби ҳаёт дарёсини кўрсатди. Дарёнинг у ёғида ҳам, бу ёғида ҳам ҳар ойда бир, яъни йилда ўн икки марта ҳосил берадиган ҳаёт дарахти бор эди. Бу дарахтнинг барглари халқларга шифо бахш этади. Бошқа ҳеч қандай лаънат қолмайди”²⁷. Таврот хабари: “Худованди Карим шарқ томонда, Адан ўлкасида боғ ўтказиб ўзи ясаган одамни у ерга қўйди. Сўнгра Худованди Карим кўзга ёққан, емоққа яхши бўлган ҳар хил дарахт-ни ердан ўстирди. Боғнинг ўртасида эса ҳаёт дарахтини, шу билан бирга яхши ва ёмонни билиш дарахтини ҳам ўстирди”²⁸.

Дарахт билан синалиш дарахт ва унинг қисмлари билан боғлиқ кўплаб шарт-синов мотивларини юзага келтирган.

А. Буюмни қўлга киритиш

А1А. Дарахт барги (194)

А1В. Бахт дарахти барги (225)

А1С. Ҳаёт дарахти илдизи, япроғи (56)²⁹

Биз ўрганган ва ўрганаётган фольклор материалларининг кўп қисми илоҳий китоблар ва ягона эътиқодга нисбатан уйғонган қаршилик ҳосиласидир. Юқорида эртақлардан келтирилган мисоллар фикримиз исботидир. Яна мисолларга ўтамиз.

“Биз уларни синаш учун бир туя юборувчидирмиз. Бас, (эй Солиҳ) сен (уларни) кузат ва (азиятларига) сабр қилиб тур!”³⁰ Синовдан ўтолмаган қавм Жаброил а.с. қичқириғидан ҳалок бўлади.

²⁵ Ал-Исро.60. Меърожда Дўзах ўртасида кўрилган бу дарахтни мушриклар дўзах ўтида қўйиб кетмайдими, дея инкор этиб кулганлар.

²⁶ Hulusi A. Kendini tanı. “MİRÂC”. Istanbul.: KITSAN, 1997. B.145.

²⁷ Инжил. Ваҳий 22. 1-3. Стокгольм, 1993. Б. 611.

²⁸ Таврот. Ибтидо 2. 8-9. Стокгольм, 1993. Б. 4.

²⁹ Қавс ичида берилган рақам орқали 5-жадвалдан эртақ номи ва нашри аниқланади.

³⁰ Қамар. 27.

Биз бу манбада туя тотем рамзидир, деган фикрни бермоқчи эмас-миз. Аммо эътибор қилинса, барча динлар ва диний қарашларда (анимистик, фетишистик, тотемистик) бундай қурбон қилишлик (қурбонлик кейинги босқич) такрорланади. Танланган, ҳалокати тақикланган, энг сара жониворнинг ўлдирилиши ғалати. Тотемизм ичида тотемни қурбон қилиш зиддиятли фикрларни беради. Одатда, бу жонивор дастлаб худо сифатида кўрилади, сўнг қурбон, ундан сўнг қурбонлик қилинади. Фольклоршунос Ш.Турдимов ёзади: “Гўрўғли” достони Қўрғон версиясининг Пўлкан шоир вариантыда Гўрўғли Кўҳи Қофга боришда Самандар девга учраши вақтида Ғиротни “менинг худом” деб таништиради. Отни “Худо” – тотем сифатида англаш ишончи туркий халқларда кенг тарқалган”. Олим фикрларини ривожлантади: “От куёш маъбудининг рамзи ҳисобланган. Кейинчалик эса куёш тангрисига қурбонликка айланган”³¹. Ж.Фрээр тадқиқот усулида қурбонлик маросимлари, фаслларнинг қайта тирилиши “Библия”нинг “Новозаветная жертва превыше ветхозаветных” қисмига боғланиб кетади³².

1. Икки кўлингда тўрттадан саккизта йўлбарс етаклаб келасан, Ҳотамтойнинг ва миниб юрган отининг бошини олиб келасан (“Муқбил тошотар” эртаги).

2. Осмон худоси эртак эвазига ўргимчакдан бўғма илон Они, қоплон Осэбо, шайтон Моатиа, қовоғари Моборони олиб келишни буюрди. Ўргимчак онаси Нсирони ҳам ваъда қилди (“Ўргимчакнинг осмон худосидан эртак олганлиги тўғрисида” эртаги)³³.

3. 15 ёшли бола буқани ўлдирди ва ўғиз беклари унга Бўғоч исмини берди³⁴.

4. Қизнинг отаси: “Кимки буқа, туя, шерни ўлдирса, ўша мардга қизимни бераман”, – деб ваъда берган эди³⁵.

Ўлдирилиши сўралган ҳайвонларнинг барчаси мазкур халқларда тотем, ўлдирилиши сўралган она ва шайтон шаманнинг ибтидо қиёфасидир. Фольклоршунос М.Жўраев 2009 йил нашр эттирган ўқув қўлланмасида инглиз шарқшуноси Робертсон-Смитнинг “...қадимги араб қабилалари диний эътиқодий инончларининг асо-

³¹ Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. Т.: Фан, 2011. Б. 117.

³² Библия. К евреям 9. Москва, 1994. С. 279.

³³ Тантик қиз. Африка халқ эртаклари. Т., 1993. Б. 41.

³⁴ Дада Қўркут ҳикоялари. Т.: Yurist-media markazi, 2010. Б. 6.

³⁵ Ўша китоб. Б. – 25.

сини тотемизм ташкил этади”, Ж.Коккьяранинг: “...қурбонлик қилинаётган жонивор даставвал тотем-хайвон саналган” каби қарашларини баён қилади³⁶. Р.Смитнинг фикрини барча халқларнинг қабилавий босқичига нисбатан қўллаш мумкин. Буни Фрэзернинг “Золотая ветвь”, “Фольклор в ветхом завете” китоблари тўла тасдиқлайди. Тотемни қурбонлик қилиш нега зарур? Бизнингча, бу ўша тотемнинг кучига эга бўлиш ёки илоҳийдан тухфа олиш ё овчилик маҳорати билангина боғлиқ эмас, Бу одам боласининг ҳар қандай эътиқод шаклига кўрсатадиган биринчи ва кескин қаршилигидир. Ўзбек халқ эртақларида тотемни қурбон қилиш билан боғлиқ кўплаб шарт-синов мотивлари учрайди:

В. Сеҳрли *жонивор*ни қўлга киритиш

В1А. Қушни келтириш (89, 194, 195)

В1С. Сирли қуш гўштини ейиш (25)

В1D. Мурқумомо қуш гўштини ейиш (103)

В4А. Шохнинг отаси азасига сўйилган қора байир отни келтириш (212)

В4Е. Тилсим отни йўқ қилиш (80)

В5А. Саккизта йўлбарс олиб келиш (207)

В11. Олтин балиқларни топиш (81)

В12. Оқ, қора, сариқ қўйни (157)

“Алпомиш” достони мисолида ҳам кўрайлик. Мардонакул Авлиёқулов куйлаган достон вариантыда ўқиймиз: “Бўзбайтал Кўгал туяни эмиздирган эди. Алпомиш, Бойчибор, Кўгал туя – учови бир байтални эмган ширхўра эди”³⁷. Фозил Йўлдош ўғли вариантыдан: “Алпомишнинг ўзига бир энчи қора нори бор эди, етти йилдан бери чўкиб, аза тутиб ётар эди, бекнинг келаётганини билиб, галадан чиқиб, бўзлаб йўлга равона бўлди”³⁸. Биринчи вариантдан ака-укаликни, иккинчи вариантдан туя ва от фарзандга аталган бош мол эканлигини тушунамиз. Аслида, фарзанд туғилганда мол аташ, кўчат ўтқазиш урф-одати болани табиат билан оғани қилишдир. Табиат билан қондошлик борасида Фрэзернинг тадқиқотлари бор. Олим оламдаги барча тортилиш кучларини магия билан боғласа-да, тўплаган материаллари жуда кўп масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради. Фрэзер фикрларини умумлаштирсак,

³⁶ Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Т.: Фан, 2009. Б. 145-146.

³⁷ “Алпомиш” – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Т.: Фан, 1999. Б. 30.

³⁸ Алпомиш. Достон. Т.: Шарқ НМАК, 1998. Б. 323.

одам ҳаётида бир неча марта ўлади ва тирилади: ўлимдан ҳаётга кўчиш, онадан туғилиш – биринчи тирилиш, 2-тирилиш – инициация³⁹, 3-тирилиш – никоҳ қуриш, 4-тирилиш – ўлимда тирилиш (яъни ўлиш). Шарқий Африка халқларида инициация вақтида бола-брахман ўнг оёғини тош устига қўяди-да, ушбу сўзларни такрорлайди: “Бу тош устига оёғингни қўй, мустаҳкам бўл, метин бўл, худди унингдек”. Бу маросим никоҳга киришдан олдин ҳам такрорланади⁴⁰. Ва бу симпатик магия материя қобиғига кирмай туриб у билан қондош бўлишни, у билан келишишни, сўнг унинг кучига эгалик қилишни англатади. Шундагина тирилиш юз беради. Алпомиш ҳам дастлаб ширхўралик билан от, туяга қондош бўлади, қаҳрамонлиги уларнинг кўмагида намоён бўлади, уларнинг кучига эгалик қилади. Бизнингча, от, туя, инсон меросхўрликка талашаётган ака-укалардир. Инсон оғаларини енгади. Инсон от, туя қиёфасида моддийлашган илоҳиётни бўйсундиради. В.М.Жирмунский “Тюркский героический эпос” китобида ўз хотини тўйига етиб келган қаҳрамон бир неча синовлардан ўтганини Бўри Содиков варианты мисолида тушунтиради:

камондан ўқ отиш

олтин қовоқни нишонга олиш

Муддао – Барчин ниқобдаги Алпомишни таниб олиши, Алпомиш Барчинга ўзини танитиши керак. Шунда қаҳрамон сўйилган туяни кўтариб Барчинни уч марта айланади. Буни фақатгина “Қултой”, яъни Алпомиш бажариши мумкин⁴¹. Оғир юкни кўтара олиш, етти йиллик айрилиқдан сўнг никоҳни қон билан янгилаш тушунарли. Аммо ўз оғасини (тотемни) ўлдириш орқали буни амалга ошириш? Аслида, айнан мана шу нарса Алпомишга қаҳрамонликни, янгидан тирилишни берган. У табиат кўринишидаги илоҳий кучни рад этган, маҳв этган ва исёндаги одамларнинг йўлбошчисига айланган. Бу фикрлар “Алпомиш”даги эзгу инсоний фазилатларни инкор қилмайди. Эпос замиридаги, адабиёт замиридаги айрим маълумотлардан бутунлай воз кечиб ҳам бўлмайди. Илоҳиётга доир манбаларда оламлар, ҳайвонлару ўсимликлар, умуман, барча белги ва ишоралар Одам а.с.ни изоҳлаш учун яратилгани баёни бор.

³⁹ Ўсмирликдан эр йигитликка ўтиш маросими.

⁴⁰ Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь. – М: Политиздат, 1986. С. 38.

⁴¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л: Наука, 1974. С. 131.

Одамнинг ўзига олиб келувчи белгиларни ўчириши, чалкаштиришида одамга хос хусусият акс этади. У ўрни келганда ён беради, ўрни келганда рад этади.

В.Я.Пропдан ўқиймиз: “Эпос мифдан эволюция йўли билан эмас, балки миф ва унинг бутун ғоясини инкор этиш орқали вужудга келди”. В.Я.Пропп бу ўринда, муаммо эътибори билан, архаик мифларни назарда тутган. Масаланинг муҳим томони шундаки, биз бермоқчи бўлган фикр В.Я.Пропп тилида ҳам айтилмоқда. Бу фикр, тахминан, қуйидагича кўринишга эга:

Умумэътиқод → миф → дин → бадиият

Тизимни мавзуга янада яқинлаштирсак:

Умуммодел → миф → маросим → дин → бадиият

Миф дин учун назарий асос яратиб берган. Демак, дин асосида ясалиш кетмоқда. Шундан келиб чиқиб, миф ҳақидаги тушунчаларни бироз кенгайтиришга тўғри келади. Бутун санъат илоҳиётга қаратилган кўзгулар бўлса, миф илоҳиётга қарата ўрнатилган энг яқин кўзгудир. Миф яралишга, маросим, дин, адабиёт ясалиш кутбига яқин. Адабий асар заминидаги маросимий, диний зўриқишларни бўлса ҳеч ким рад эта олмайди. Алпомишнинг туяни қурбон қилиши шу йўлни босиб ўтган. Умуммоделдан олинган мотив эпосга қадар тескари қиёфага кирган.

Эртақлардаги шарт-синов мотивларининг миф билан муносабати қуйидагича:

Умумэътиқод ^{мотив→} миф ^{мотив→} дин ^{мотив→} бадиият

Умуммодел ^{мотив→} миф ^{мотив→} маросим ^{мотив→} дин ^{мотив→} бадиият

Яралиш кутби

Яралишга
яқин қисм

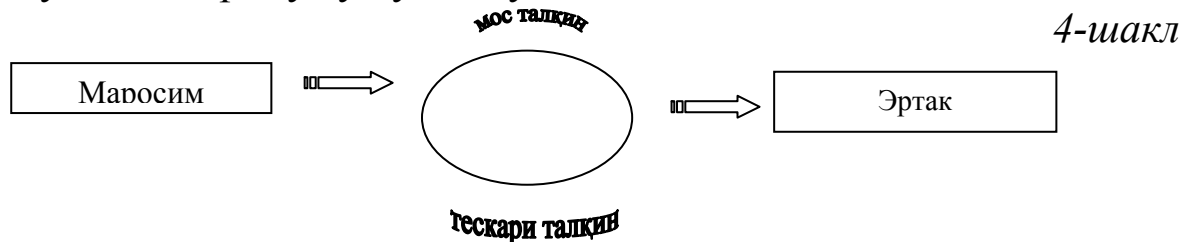
Ясалиш, ижодийлик
кутби

Миф муаммосига аниқлик киритишда Леви-Строс қарашларидан фойдаланмоқчимиз. Олим “индивидуал миф” тушунчасини қўллайди. Унингча, ягона сюжет ҳар бир онгда метафорик

трансформацияга учраб, онгостига чўкади. Онгости – индивидуал луғат. Луғат индивидуал мифни шакллантиради⁴². Шу нуқтадан Леви-Строс фикрларини ўзлаштиришни бошлаймиз. Ягона сюжет – мавжудликнинг умуммоделли. Бу умуммодел дастлаб Одам а.с. онгига ўрнашган. Чунки у Худо билан биринчи бўлиб яккама-якка мулоқот босимини бошдан кечирган. Ҳаво ва авлодлар сабаб Одам а.с.даги ядро хотира парчаланиб боради. Ядро хотира, индивидуал мифнинг парчаланишидан онгда бўшлиқлар – онгсизлик ҳолатлари пайдо бўлади. Онгости жараёни ва онгсизликнинг алмашинуви бўлса бугунги кун кишисини миф – ёлғондир тушунчасига олиб келган. Аммо биз мифнинг ҳақиқатга зид эмаслигини унинг яралиш қутбига яқин жойлашгани билан асосламоқчимиз. Миф – онгости ва онгсизлик ҳолатларининг доимий алмашинуви билан кечадиган узлуксиз жараёндир.

Умуман, адабиёт – доимий янгиланувчи маконни ва узлуксиз замонни қамраб олишга қаратилган интилишдир. Унда биз таҳлил қилишга уринаётган азалий синовлар айнан кечиши, аксинча кечиши ёки арзимас синовлар ортига беркитилиши мумкин.

В.Я.Проппа “маросимнинг моҳиятини тескари талқин қилиш” тушунчаси бор. Бу тушунча қуйидаги шаклга мос келади:

Маросимда қиз маъбудлар учун қурбонликка аталади. Аммо эртақда бу қизни қутқариш қаҳрамонга шарт қилиб қўйилади. Фикрларни хулосаласак, мотив эртақка етиб келгунча икки ўринда тескари ишлаши мумкин:

1. Илоҳиёт нотўғри ифода этилган маросим ичида.
2. Маросимнинг ўзининг тескари талқинида.

Мотив ва сюжет интерпретацияси шу тарзда юзага келади. Интерпретация мотив генезисини аниқлашдаги адашишнинг энг қулай ўрни. Аммо биз юқорида мисоллар билан асослашга уринганимиз – аҳднинг мавжудлиги, барча шарт-синов мотивларининг аҳддан келиб чиққанлиги тўғрироқ хулосани танлаш имконини беради. Мотив генезисининг назарий асосини қуйидагича олиш мумкин:

⁴² Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1983. С. 181.

Аҳд → шарт → таққиқ - синов → мукофот ёки жазо

Ницше юксак билимни топиш масаласида шундай дейди: “Диний дунёқарашдан илмий дунёқарашга сакраб ўтиш жуда хатарли. Ўтиш даврида санъат имкониятларидан фойдаланиш яхши натижаларни беради”⁴³. Биз умуммоделга етиб боришда сўз санъати имкониятларидан фойдаланишни, илоҳиёт ва илмий дунёқарашни сўз воситасида бирлаштиришни кўзладик.

Немис фольклоршуноси В.Макс-Вундт (1832-1920) “Халқ психологияси” (1912) асарида мифлар, поэтик мотивларни ўрганиб, айрим диний ва бадий-эстетик қарашлар инсон руҳий кечинмасининг муайян ҳолатида юзага келганлиги ҳақидаги фаразни илгари сурди, унингча, мифология ва қадимги маросимлар “психологик жараён”⁴⁴. Фикрларимизни янада тасдиқлаш учун келтирмоқчимизки, маросим ривожланишининг охирги нуқтаси диндир. Шунинг учун маросимда ҳам, динда ҳам ижодийлик бор. Демак, Макс-Вундтнинг руҳий таҳлил методини маросимга, динга тадбиқ қилиш мумкин. Аммо ягона модел – дин эмас. Бу – эътиқод. Бу – умумэътиқод. Бу нуқтада кечинмалар эмас, идрок ва ирода ваъда беради, синалади, мукофотланади ё жазоланади. Ж.Коккьяранинг фикрига кўра, асарга бутунлай янги мотив кириб келмайди. Эски мотив навбатдаги ижтимоий сабаблар туфайли ўзгаради. Ўзгараётган мотивнинг боши умумэътиқодга бориб туташади. Шу жиҳатдан моногенезис ва полигенезис тушунчаларини мотивлар генезиси масаласига икки ўринда олиб кириш мумкин. Полигенезис эртак – маросим оралиғида кўринади, моногенезис маросим – умуммодел оралиғида кўринади.

Ҳар бир янги жанр зарурат. Ўзгача ифодалаш зарурати. Сюжет ва мотив муносабати ўша жанр, ўша ифода билан боғлиқ тарзда ҳам ўзгаради. Мотив модификацияси эртакларда бошқача, кўшиқларда, дostonларда бошқача. Дostonда ифода ишонтириш, кўшиқда кўзғатишга қаратилган бўлади. Эртак интуитив билимларни тартибга солади. Эртак ишончни кўзлаган ифода эмас. Бу уларнинг ишланганлик даражаси ҳар хиллигини кўрсатади. Биз олиб бораётган тадқиқот учун манбанинг ишланганлик даражаси қанча паст бўлса, шунча яхши. Бундай аниқлик сабаб биз шарт-синов мотивини текширишда эртакларни объект қилиб олдик.

⁴³ Нитше. Зардўшт таваллоси. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. Б. 331.

⁴⁴ Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Т.: Фан, 2009. Б. 134.

Паскаль фикрича, издан чиққан борлиқни фақат худонинг марҳаматигина тартибга келтириши мумкин... Халқ бир вақтнинг ўзида ҳам соғлом фикр эгаси, ҳам чинакам санъатга нисбатан ўта заиф⁴⁵. Паскалнинг бу икки ёқлама фикрини рад этиб бўлмайди. Фольклор бир вақтнинг ўзида улкан тафаккурни ҳам ифода этади, ҳам сиқувга олади. Юксак тафаккур ўз асосига таяниб туриб сиқилади. Соддалик, жўнлик сиқувга сабаб, кодлаштирилган илоҳий тилнинг ечилиши асосга ишора. Тинимсиз эврилувчан ритмни, ишораларни, белгиларни, ғояларни, рангларни илоҳиётгина ягона ядрога бирлаштира олади. Бу борадаги кўплаб олимлар фикри шундан иборатки, илоҳиётдан узилган ҳар қандай илм ўз йўлидан адашади. Биз шу хулосани мазкур бобда асослашга ҳаракат қилдик.

---

⁴⁵ Қаранг: Боров Ю. Эстетика. Т. 2. – М.: Высшая школа, 2002. С. 40.

II боб. ШАРТ-СИНОВ МОТИВЛАРИ ГЕНЕЗИСИ, МОТИВНИНГ ЯДРО СЮЖЕТГА ТУТАШИШИ МАСАЛАСИ

Фанда, умуман, барча тасаввур шаклларида ягона қиёфа, ягона мазмун, ягона мақсад изланади. Бу изланиш ўта чигал тасаввурларни тартибга солиб, ўта зиддиятли эътиқодий унсурларни бирлаштириб, уларни фанга айлантиради.

А.Н.Веселовский фикрича, Инсониятнинг дастлабки ривожланиш даврида маиший, психологик шароитларнинг ўхшашлиги уларнинг ҳар бирида мустақил ва шу билан бирга, бир-бирига ўхшаш сюжет ва мотивларни юзага келтирган⁴⁶. Ўхшашлик ҳақидаги фикр мотивларнинг ядро сюжетга туташшига оид муайян назарий хулосани ишлаб чиқишга имкон беради.

Мотивлар тизимининг ўсиши ва ўзгариши оқибатида сюжетнинг вужудга келишига кўра тадқиқотлар асосан мотивларни текшириш, кузатиш, таснифлаш йўналишида олиб борилган.

1910 йилда “Эртак типларининг кўрсаткичи” яратилди. 1913 йилда “Қиёсий эртакшунослик асослари” асарларида А.Аарне дунё халқлари эртакларини мотивлардан таркиб топган сюжетлар бўйича кўриб чиқди ва системага солди.

1936 йил А.Аарне ишларини давом эттирган С.Томпсон “Эртак мотивларининг кўрсаткичи” номли 6 жилдли каталог яратди. 1973 йилда “Аарне-Томпсон (АТ) кўрсаткичи” изоҳлар билан бойитилиб, нашр этилди. То 2000 йилгача бу каталоглар бойитилиб, янги-ланиб турди. Алоҳида халқлар фольклори бўйича жуда кўплаб сюжет кўрсаткичлари ва мотив-индекслари кўрсаткичлари яратилди.

Ю.Е.Березкиннинг 1815 та мотивни ўз ичига олган (8.01.12 сана бўйича) Америка ва Евросиё халқлари фольклор-мифологик мотивлар тематик каталоги 2004 йилда эълон қилинди⁴⁷. Каталог кириш, библиография, этнослар ва ареаллар қисмидан иборат. Ҳар бир мотив учун қисқача изоҳ берилган бўлиб, каталог ҳозирда тўлдирилмоқда. Мазкур каталогдаги 80 та мотив ўзбек халқ эртакларидаги 80 та шарт-синов мотивига айнан мос келади, қолган мотивлар шарт-синов мотиви ичида қоришиқ ҳолатда учрайди. Таснифда мотивлардаги умумий мазмунга кўра иш кўрилган бўлса, биз шарт-синов мотиви ичидаги мазмунга кўра иш кўрдик (Илова.

⁴⁶ Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов. / Историческая поэтика. М., 1989. С. 141.

⁴⁷ <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/>

Шарт-синов фольклор-мифологик мотивлар тематик каталоги. 2-жадвал). Каталогдаги шарт-синов мотивларини, умуман, қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. А. *Буюмни қўлга киритиш*. Эртақларда энг кўп учровчи, сюжетнинг асосий ҳалқаларидан бири бўлган мотивдир. Одатда, бу буюмлар оғир хасталикда ётган кимнингдир ҳаётини сақлаб қолиш, тузалмас сирли дардни бартараф этиш, сеҳрли кучни енгиш учун ёки соҳибини ворисликка, куёвликка етказиш учун хизмат қилади. Бу мотив “Булбулигўё”, “Бахт дарахти”, “Айиқполвон”, “Тулиқаҳқаҳ”, “Ялтиллама сопол товоқ” эртақлари сюжетини ҳаракатга келтиради.

A1A. Дарахт барги (194)

A1B. Бахт дарахти барги (225)

A1C. Ҳаёт дарахти илдизи, япроғи (56)

A2. Қирқ қозонни (191)

A3. Ойнаи жаҳоннома (191, 62)

A4A. Йўлбарс сути (190)

A7C. Ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган ноёб нарсани топиш (103, 248)

A18. Дуони қўлга киритиш (33)

A42. Тобути сокинани (172)

2.В. *Сеҳрли жониворни қўлга киритиш*. Бу мотив эртақларда кимнидир келтириш мотиви билан деярли тенг миқдорда учрайди. Келтирилиши шарт қилиб қўйилган жонивор кимнингдир овунчи ёки хасталикдан соғайиши учун зарур. Шу билан бирга бу жониворлада ўз эгасига куч ато этиш қобилияти ҳам бўлади. Мотивни “Эркенжа”, “Кенжа ботир”, “Мурқумомо”, “Аҳмадлар”, “Воспирохун” эртақларида учратамиз. Буюрилган жониворни келтирмаган қаҳрамон синов шартини бажармаган ҳисобланади.

B1A. Қушни келтириш (89, 194, 195)

B1D. Мурқумомо қуш гўштини ейиш (103)

B4A. Шоҳнинг отаси азасига сўйилган қора байир отни келтириш (212)

B4C. Қанотли оқ отни (30)

B4D. Девнинг қора отини келтириш (33)

B11. Олтин балиқларни топиш (81)

B12. Оқ, қора, сариқ қўйни (157)

3. С. *Кимнидир* келтириш. Бу доим ҳам учрайверадиган шарт эмас. Инсон, дев фарзандини олиб келиш энг сара қаҳрамонларга

топширилади. Улар ҳам жисман, ҳам ақлан етук бўлсаларгина шартни адо эта оладилар. Аксаран, қизни олиб келиш шarti қўйилади. Мотив “Уч оғайни”, “Шаҳзода Салмон”, “Эркенжа”, “Қирон ака”, “Тухмат” каби эртақларда келган.

C1A. Маликани (194, 18, 30, 33, 52, 89178)

C1B. Дарё қизини (195)

C1C. Сангил сополтош исмли қизни (30)

C4A. Шаҳзодани келтириш (89, 203)

C10. Йўқолган маликани топиш (56)

C11. Буюмнинг эгасини топиш (60, 70)

C12. Моҳир қурандозни топиш (84)

C13. Қирон акани олиб келиш (88)

C15. 4та гувоҳ топиб келиш (134)

4. D. *Куч синаш*. Бу мотив ҳам эртақларда энг кўп ва турли шаклларда учровчи синов мотивидир. Душманларни жисмонан, руҳан энгиш талаб қилинади. Куч турли йўллар билан синаб кўрилади. Жисмонан бақувватлик пойгада чопиш, соққа ирғитиш, ўқ отиш, арқонларни узиш, кураш, дарахтни кўпориш, кўп овқат ея олиш шаклларида келади. Руҳий қувват эса оловли хонадан омон чиқиш, аждарни энгиш, бошқа қиёфага кириш, кимнидир даволаш йўллари билан аниқланади. “Момир ва Сомир”, “Паҳлавон Рустам”, “Қорасоч пари”, “Аждар қуш”, “Ғулом полвон” эртақ сюжетларида бу синов мотивининг турли шакллари кўрамиз.

D1. Қўлни сиқиб кўриши билан (193)

D1A. Қобирғаларни сиқиб кўриши билан (201)

D2. Отанинг аждар қиёфасига кириши (189)

D3. Боғланган томирларни чираниб узиш (189)

D4B. Овқат ейиш (212)

D5. Қиздирилган темир хонадан омон чиқиш (212)

D9B. Қизни тепаликдан олиб тушиш (245)

D14B. Аждар қушни ўлдириш (76)

D15A. Камондан ўқ отиш (201, 74)

5. E. *Номаълум буюмни бўлиши*. Ўта нозик келишув вазиятларида ўталадиган шарт. Шарт таваккалга асосланади, нималиги номаълум буюм тақсимланади. Энг муҳими, шартлашганлар ўз улушига рози бўлиши зарур. Акс ҳолда шарт бузилади. Қўлга киритилган буюмлардан фақат биттаси қаҳрамоннинг кейинги фаолиятини белгилаб беради, яъни унинг ҳаётида кескин бурилиш содир бўлади. Мотивнинг мукамал намунаси “Аҳмаджон билан Лукмонжон” эртагида берилган.

- E1. Тилла бўлса, меники (192)
- E2. Гўзал қиз бўлса, меники (192)
- E3. Одам бўлса, меники (192)

6. *Ғ. Ёрдам олиш учун* бажариладиган шартлар. Қаҳрамон мақсадига эришиш учун кимнингдир кўмагига муҳтож бўлади. Кўмакка, ёрдамга эришиш учун шартлар ўтайди. Нимадир ясаб беради, қайсидир буюмини ёки жониворини беради, сирли яширин сўзларни айтиши керак бўлади. Салом бериш шарти “Девбачча”, хатни ўқий олиш “Бўри билан тулки”, кўрқитиш “Камбағал қиз” эртагида учрайди.

- F1. Сирли сўзларни девларга айтиш (191)
- F3. Елкага муҳр бостириш (209, 59)
- F13. От туёғидаги икки эллик хатни ўқиш (3)
- F19. Узукни кўзага ташлаш (48)
- F20. Сочни куйдириш (49)
- F21. Семурғ болаларини аждардан қутқариш (50, 56)
- F25. Узукни тошга суркаш (55)
- F29. Аёлни ўлдириш (61)
- F30. Салом бериш (63)

7. *Г. Аломатлар.* Аломатлар бир қарашда синов шартларига алоқадор эмасдек тасаввур уйғотади. Аммо мақсаднинг ўталиши учун улар юз кўрсатиши зарур. Масалан, ботирлик шарти – 40 кун бош кўтармай ухлаш; шоҳлик шарти – остонадан биринчи бўлиб кириб келиш (“Тухматга учраган келин”); кўпроқ тиллага эгалик қилиш шарти – кўп ашула айтиш (“Шайтон билан деҳқон”); шахзодага турмушга чиқиш шарти – бахт қушининг бошга кўниши (“Зулм”); ботирни уйғотиш шарти – унинг товонига игна санчиш (“Ғулом полвон”).

- G1. Қон чиқса, тошни кўтариш (191)
- G4C. 3 кунда қайтмаслик – ўлим (106)
- G5. Шамширнинг йўқолиши – ўлим (52)
- G8. Сувнинг қонга айланиши – бегона назар текканлик (53)
- G9. Сувнинг йирингга айланиши – бегона назар текканлик (53)
- G10. Дарёдан оқ кўпик чиқиши – тириклик (53)
- G11А. Дарёдан қизил кўпик чиқиши – ўлганлик (53)
- G11В. Қиличдан қон томса – ўлганлик (53)
- G23. Қирқ кун ухлаш – ботирлик, танланганлик

8. *Н. Шахсини аниқлаш* синовлари. Кимлиги номаълум қаҳрамоннинг жинси, насаби, қаерданлигини аниқлаш учун бир неча

шартлар мавжуд бўлган: нон кўтартириб кўриш (“Рустам”), ковуш ўлчамига қараш (“Подачининг қизи”, “Зулм”), ҳикоя айттириш (“Беш қиз”, “Сунбул билан Гул”), таом едириш (“Дурадгор билан машиначи”) кабилар.

Н1. Сўзга тутиш (190)

Н2. Исмини аниқлаш (30)

Н3А. Жинсини аниқлаш (30)

Н5. Таом едириб кўриш (40)

Н8. Кавуш ўлчамига қараб эгасини аниқлаш (97, 170)

9. I. *Сафар*. Кўпгина тадқиқий адабиётларда сафар алоҳида мотив сифатида текширилади. Бу мотив шарт-синов мотивининг давоми ҳисобланади, шарт-синов мотивининг ичида кечади. Шу сабабдан уни подмотив деб аташ ҳам мумкин ёки мотивларнинг параллел ҳаракати дея баҳолаш мумкин. Чунки, маълум бир шартга кўра сафарга чиқилади, сафар орқали синов ўталади. Нариги дунёга сафар шarti “Мусофирбек”, дев маконига сафар шarti “Пахлавон Рустам”, “Айиқполвон”, борса келмасга бориш шarti “Айиқполвон”, “Одилбек ва Хуррамбек”, етти зулмат дарёсидан ўтиш шarti “Қаҳрамон” эртақларида келади.

И1. Нариги дунёга (190)

И2. Қаҳрамонни Девсафид маконига олиб бориш (189)

И3. Шоҳ қизига совчиликка бориш (188)

И4. Борса келмасга бориш (210, 56)

И15. Етти зулмат дарёсидан ўтиш (50)

И16. Девлар мамлакатига (56)

И17. Сафардан дунёдор бўлиб қайтиш (71, 87, 150)

И18. Қовун палласи тушган йўлдан келиш (157)

10. J. *Тақиқ*. Қаҳрамонга муайян ичимликни ичмаслик (“Опаука”, “Шаҳзода Салмон”); сочни кесмаслик; сирли сўзларни айтмаслик (“Чол билан кампир”, “Меҳригиё”, “Соҳибжон ва Аҳмаджон”); қиз туғмаслик (“Олтин қиз”); пари юзидаги 40-пардани кўтармаслик (“Мислабу”); маликага қарамаслик (“Ҳа-сан ва Ҳу-сан”); гапирмаслик (“Беш қиз”, “Сирли туш”, “Тўқлибой”, “Етти аҳмоқ”, “Куйган чол”) шартлари кўйилади. Синовдан ўтолмаганлар маҳрумликка учрайдилар, жазоланадилар.

Ј1А. Олтин пиёладан сув ичмаслик (189)

Ј1В. Айиқ ичадиган сувдан ичмаслик (90)

Ј1С. Кийик ичадиган сувдан ичмаслик (90)

- J2. Пичокни белдан ечмаслик (203)
- J3. Боққа кирмаслик (203)
- J4. Сирли куш гўштини емаслик (25)
- J6. Шоҳнинг ўз аҳдини бузмаслиги (28)
- J7А. Суратни сувга, шамолга кўрсатмаслик (30)
- J7В. Қиз суратига узоқ тикилмаслик (75)

11. К. *Шифо*. Синов қаҳрамоннинг касалмандни даволаши билан боғлиқ. Соғайиш шарти аниқ бирор нарсага алоқадор. Жиззах ва Самарқанд вилояти туманларида бу тушунча “касалнинг шерти” дейилади. Кўз очилиши шарти – булбулигўё сайроғи, рум дориси; ҳушга келтириш шарти – гулни искатиш; силнинг шарти – толнинг салқини; тиш оғриғи шарти – айиқ сути; бел оғриғининг шарти – пари супасида ётиш. Мотивнинг турлича кўринишларини “Хотам”, “Луқмон Ҳаким”, “Бахтли кал”, “Гуноҳсиз мусича”, “Бўз бола”, “Ўйнанг, кучугим, ўйнанг”, “Ғуломбачча”, “Бойвачча билан пари”, “Қирқ куёв” эртақларида кўрамиз.

- К1А. Булбулигўё сайроғи – кўз очилишига (188)
- К1В. Румдан дори келтириш – кўз очилишига (33)
- К2. Гулпаризод гулидан искатиш (210)
- К3А. Маликани даволаш (45)
- К3В. Гапиртириш (202, 88, 36)
- К3С. 60 оғиз ёлғон билан гапиртириш (138, 202, 88, 36)
- К3С. Маликани гапиртириш (248)
- К25. Пари супасида ётиш – бел оғриққа (143)
- К27. Тут пўстлоғи қайнатилган сув – яраларга (175)
- К28. Ажриқ томирининг талқони – ҳамма иллатларга (175)

12. L. Ғайритабий *ҳомиладор бўлиш* шартларидан L1 мотиви “Зар кокилли йигит”, L2А, L2В, L2С мотивлари “Тоҳир ва Зухра”, “Ҳа-сан ва Ҳу-сан”, L3 ва L4 мотивлари “Тоҳир ва Зухра”, L5 мотиви “Ҳасан ва Зухра”, L6 мотиви “Рустам”, L7 мотиви “Зар кокилли йигит” эртақларида келади.

- L1. Туғилган болани 7 ёшда ялмоғизга бериш (209)
- L2А. Туғилган болаларга Тоҳир, Зухра номини бериш (24, 60)
- L2В. Туғилган болаларга Ҳасан, Ҳусан номини бериш (60)
- L2С. Туғилган болаларга Фотима, Зухра номини бериш (60)
- L3. Туғилган болаларни ажратмаслик (24)
- L4. Туғилган болаларни унаштириш (24)
- L5. Катта тўй қилиб бериш (46)

L6. Подшога туғиладиган ўғлини 40 кун кўрсатмаслик (172)

L7. Олма ейиш (209)

L8. Болани аташ

13. М. *Никоҳда қолиш* шарти. Шартдан намуналар келтирамиз: эр келгунча хотиннинг зиндондан ихтиёрий чиқмаслиги (“Мислабу”); равог ва оқ ўтовга эгалик қилиш (“Бойвачча билан пари”); пари танасининг одам танасига тегиши (“Моҳистара”); тезроқ уйланиш, йўқса қизнинг каптарга айланиши (“Камбағал-қашшоқ”); тош қотган йигитни аслига қайтариш (“Қорасоч пари”).

M2. Куёвнинг китоб ўқиши (206)

M4. Тош қотган йигитни аслига қайтариш (34)

M5. Келиннинг юзини кўрсатмаслиги (41)

M7. Пари танасининг одам танасига тегиши (51)

M8. Равог ва оқ ўтовга эгалик қилиш (53)

M9. Қайтадан никоҳлаш (62)

14. N. *Қариндошликнинг сақланиши* шартлари хиллари “Моҳистара”, “Хасис бой билан Абдурахмон ўғри”, “Хуснбону”, “Эрназар билан Кимоназар”, “Ҳасан билан Ҳурилик”, “Ақл – бебаҳо бойлик”, “Маликаи Бирмисқол”, “Озодачеҳра” эртақларида келади.

N1. Танланган қизга уйлантириш (98, 202)

N2. Маликадан воз кечиш (202)

N3. Ҳовлига битта тандир қуриш (226)

N7. Отанинг эшонига бўйсунуш (128)

15. ОА. *Сир, жавобни топиш* шартларининг барчаси руҳий ва ақлий қувватни аниқлашга қаратилган. Айтилган жавоб муқаррар ўлимдан олиб қолиши, совғалар олиб келиши мумкин. Мантиқан ечимга эга бўлмаган саволларга ҳам жавоб талаб қилинади. Бундай ўринларда эртақларнинг хос жанрий хусусияти акс этган.

O1. Шириндан ширин, аччиқдан аччиқ?.. (196)

O2. Икки тоғнинг жангини тўхтатиш сирини (195)

O3. Балиқни қимирлатиш сирини (195)

O4. Ҳўкизни болалатиш?.. (196)

O5. Шоҳнинг бобоси кимлигини аниқлаш (221)

O6. Отнинг камчилиги, фазилатини аниқлаш (221)

O7. Қимматбаҳо тошнинг сирини (221)

16. P. *Жангга чақириш* шартлари “Моҳистара”, “Қорамон ва аждар” эртақларида кузатилди.

P1. Довул қоқиш (250)

P2. Ноғора қоқиш (51)

17. R. *Шайтонни енгиш* “Шайтон билан деҳқон”, “Алвасти” эртакларида келган.

R1. Шайтонни енгиш (136, 140)

18. S. *Синов мазмунини йўқотган маросим шартлари*

S 1. Туғилган чақалоқларни кучук бола билан алмаштириш (62)

Шарт-синов мотивларининг тўлиқ рўйхати *Шарт-синов фольклор-мифологик мотивлари тематик каталогид*а (2-жадвал) берилган.

Мотив генезисини аниқлашда мотивнинг умуммоделга бориб туташишини текширдик. Умуммоделнинг бир қисми пайғамбарлар тарихидан иборат. Ҳар бир пайғамбар ҳаёти синовлар занжиридан иборат. Улар бошидан кечирган синовлар миллатлар тақдирида такрорланади. Кўплаб мотивлар ўз илдизига ва асосланишига етиб бормади. Чунки биз билмайдиган, илоҳий китоблар гувоҳлик бермайдиган пайғамбарлар ва миллатлар бўлган. Илоҳиёт уларга ишоралар беради, холос. Иброҳим сурасининг 9-оятида “...фақат Аллоҳгина биладиган қавмлар” ҳақида, Юнус сурасининг 47-оятида “...ҳар бир миллат учун пайғамбар бўлиши” ҳақида сўзланади. Аммо имкон қадар 1-жадвалда мавжуд мотивларнинг пайғамбарлар ҳаётига боғлиқлигини аниқлашга уриндик.

Жадвалнинг биринчи сатрида одам яралгунга қадар юз берган воқеалар билан боғлиқ мотивлар берилган. Қолган қисмларда кўрсатилган пайғамбар ҳаёти билан боғлиқ мотивлар жойлаштирилган. Мотивнинг фақат рақами кўрсатилган бўлиб, тўлиқ номи 2-жадвалдан қаралади. Масалан, одам яралгунга қадар сатрида G3, A11, A15, A16 мотивлари берилган.

G3. Дарахт қавагидаги тупроқдан бериш. A11. Тупроқ олиб келиш. A15. Кўмир олиб келиш. A16. Туз олиб келиш.

Бу мотивлар Одам яшаш учун зарур бўлган қисмларни йиғиш сюжетида алоқадор.

Иброҳим а.с. сатрига D5, J6, A7C мотивлари жойлаштирилган.

D5. Қиздирилган темир хонадан омон чиқиш

J6. Шоҳнинг ўз аҳдини бузмаслиги

A7C. Ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган ноёб нарсани топиш – гилам, ҳасса, ойна, олма...

Мазкур мотивлар ҳар бир пайғамбарнинг аҳддан сўнг яратилганлиги, Иброҳим а.с.нинг асога эгалик қилиши, Иброҳим а.с.нинг ўтда ёқилишини баён қилувчи Иброҳим а.с. сюжети билан алоқадор.

Инсон умри синовлар занжиридан иборат. Қуръони карим (3-жадвалга қаралсин) Инжил, Таврот, Забур (4-жадвалга қаралсин) таркибидаги 35 иқтибос фикримизни тасдиқлайди. Илоҳий китоблар дунё – синов дея тушунтиради. Инсон умри синов фаслларига бўлинади:

<i>Ўғил бола ҳаётидаги синов босқичлари</i>	<i>Қиз бола ҳаётидаги синов босқичлари</i>
туғилиш	туғилиш
суннат қилиниш	ҳайз кўриш
йигитлик даври	балоғат ёши
уйланиш	келин бўлиш
ота бўлиш	она бўлиш
кексалик	кексалик
ўлим	ўлим

Ж.Фрэзер, В.Пропп синов тушунчасини ўғил боланинг эр йигит сифатидаи тан олиниши билангина боғлайди. Аммо синов биз санаб ўтган босқичларнинг барчасига алоқадор. Камолотнинг иккинчи босқичига маълум синовлар билан ўтиш мумкин. Бошқа оралик йўл йўқ.

Каталогдаги ҳар бир шарт мазкур синов даврларининг бирортаси билан боғлиқ тарзда кечади.

Мотивнинг диффузион (бир мотивнинг иккинчи бир мотивга кириб бориши), трансформацион (маълум бир мотивнинг узвий ривож) йўлини ўша мотивнинг функциясини очиш билангина аниқлаш мумкин. Ишда саралаб олинган мотивларнинг барчасини *синаб кўриш* вазифаси боғлаб туради. Айрим мотивларнинг генезисини текшириб кўрайлик.

А7С. Ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган ноёб нарсани топиш (гилам, *ҳасса*, *ойна*, олма)

М.Жўраев ҳассани “ибтидо қуроли” асотирий мотиви билан боғлайди. Олим А.М.Сагалаевдан иқтибослар келтиради: “Ғарбий Сибир халқларининг космогоник мифларида қайд қилинган дастлабки ибтидо қуроли – ҳассади. Ҳасса яратиб бўлинган оламнинг айрим кемтикликларини тuzатувчи тангриларнинг асосий “иш қуроли” сифатида талқин қилинади. Ҳассанинг осмонга қадалиб қолиши – Юқори оламга йўл очса, унинг ерга санчилиши орқали

қуйида жойлашган ер ости оламига ўтишга имкон туғдиради, деб тасаввур қилинган”. М.Жўраев хассанинг айрим осмон жисмларини яратиш қуроли бўлганини ҳам баён қилади. “Ангур билан Тангур” астраль мифи ва “Темир қозик” мифи мазмунини келтиради. Ангур ва Тангур исмли улкан гавдали оға-инилар ўртадаги овни бўлишида низога боради. Қўлларидаги узун таёқларни сермашиб, олишиб кетадилар. Улар дунё бўйлаб қувлашиб, ҳар таёқ сермаганда осмонга зиён етиб Сомон йўли сидирғаси пайдо бўлади. Яратганларини вайрон қилаётган ака-укаларни худо денгизга чўктириб юборади. “Темир қозик” мифида Оланғасар осмонга қозик қоқиб, уни тешиб қўяди. Ғазабланган худо бир пуфлаб сувларни музлатиб қўяди. Шу вақтда денгиз кечиб юрган Оланғасар оёқлари музлайди, улкан гавдани кўтаролмай синади ва у денгизга ғарқ бўлади⁴⁸.

Жуда кўп диний манбаларда Ҳизр асоси, пайғамбарлардан мерос бўлиб ўтувчи асо ҳақида айтилган. Ҳасса пайғамбарлардан мерос касб – чорвадорликка ҳам алоқадор. “Аллоҳ хитоб қилди: “Сенга бир *таёқ* берурманки, бу мўъжиза туфайли илонга айлана олур. Иккинчи мўъжиза – қўлингни чўнтагингга солиб, қайтиб олсанг, қўлинг *ойна* каби ялтирайдиган бўлур”⁴⁹.

Сюжетларни қиёслаймиз:

“Ангур ва Тангур”	“Темир қозик”	Мусо а.с. қиссаси
Ангур →← Тангур		Фиръавн →← Мусо а.с.
Таёқ →← таёқ		Таёқ →← таёқ, арқонлар
Таёқ билан осмонни сирмаб йўл очиш	Қозик билан осмони тешиб қўйиш	Таёқ билан денгиздан 12 йўл очиш
Ангур, Тангурнинг сувга чўктирилиши	Оланғасарнинг сувга чўктирилиши	Фиръавннинг сувга чўктирилиши

Қиёслардан олинадиган хулоса иккита. Дастлабки хулоса шуки, миф сюжетлари илоҳиёт сюжетларидан кўчирма. Иккинчи хулоса шуки, қаҳрамонга топиб келиши буюрилган ҳасса, ойна каби буюмлар ўз генезисига эга ва бу генезис пайғамбарлик тарихига,

⁴⁸ Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Т.: Фан, 2009. Б. 167-168.

⁴⁹ Пайғамбарлар қиссаси. – Т., 1993. Б. 59-66.

умуммоделга бориб такалади. Яна бир далил. “Забур” (Забур, 2.7-9.)дан:

Худованд менга айтдиким:

Элу халқларни насибанг қилай,

Бутун Ер юзини мулкиннга берай.

Темир ҳасса ила бошқарасан уларни,

Сопол кўза мисоли парчалаб ташиларсан.

Парчада Довуд а.с.га Иброҳим а.с. (сопол бутларнинг парчала-ниши) дан ўтаётган мерос ҳасса ҳақида сўзланмоқда.

Эй Худо,

Сенинг тахтинг доимий ва абадийдир,

Подшоҳлигинг ҳассаси – ҳаққоният ҳассаси. (Забур 44.7.)

Бу парчада Иброҳим а.с. кўли билан барча пайғамбарларга ме-рос бўлиб ўтувчи Худо ҳассаси ҳақида сўзланмоқда.

A18. Дуони кўлга киритиш.

Сўзнинг магик кучи сўзнинг илоҳий кучи билан алоқадор. Дуо-ни кўлга киритиш, сўзга эгалик қилиш, яширин тилни, яширин сўз-ни билиш, сўзни ҳаммага ҳам айтавермаслик, сўзламаслик эртак-ларда энг кўп учрайдиган шарт-синов мотивидир. (Яширин тил – куш тили ҳақида B1A-B1D мотивлар изоҳида берилади). Бу мотив A18, G20, H1, H6, J8B, J21, J37-40, J44, J47-48, J51-54, J57, O1 мо-тивларида турли шаклларда такрорланади. Эртаклардаги анъанавий формулалар – иборалар сўзнинг магик хусусиятига ишончдан ту-ғилганлиги ҳақида Д.К.Зеленин, В.Я.Пропп; маросимдаги сўз ма-гияси ҳақида Ж.Ж.Фрэзер тадқиқотларида жуда кўп ўринларда тўх-талиб ўтган.

“Ақлли қиз” эртагида қиз барча меросдан воз кечади ва акалари танлашдан воз кечган ота дуосини кўлга киритиш учун кўр кўзни очадиган дорини топиб келтиради. Дуо билан бахтли ҳаёт кечи-ради. Дуони кўлга киритиш мотиви Якуб а.с. сюжети билан боғлиқ. “Таврот”нинг “Ибтидо” қисмида (4-жадвал, № 17) айтилишича, эгизаклар онадан биринчи туғилишга талашадилар. Аммо Якуб (Товон ушлаган) акаси Эсов (Сержун)нинг товонидан тутиб қолиб, биринчи туғилади. Эсов оталари Исҳоқ дуосини олиб, ворис бўлиши зарур эди. Аммо Якуб кўлига жун ёпиштириб келиб, дуога эга чиқади ва ака-ука ўртасида низо бошланади. “Пайғамбарлар қиссаси”га кўра дастлаб Ийсу (Эсов) туғилган, сўнг Якуб. Исҳоқ а.с. Ийсунни, хотини Якубни кўпроқ севар эди. Исҳоқ а.с. таом ис-

таганда, иттифоқо Якуб биринчи бўлиб таом келтиради ва ота дуосига эга бўлади. Умуман, дуони қўлга киритиш мотиви илоҳий китоблардаги мазкур сюжет билан алоқадор.

J21. Гапирмаслик мотиви Закариё а.с.нинг умридаги 3 кунга бориб туташади, бизнингча.

A42. Тобути сокинани келтириш.

В.В.Бартольд хитой манбаларидаги бир маълумотни келтиради: мўғуллар жасадни сандиққа дафн этишган. Эртақларда сандиқда оқизилган қаҳрамон рамзий жиҳатдан ўлдирилган. Оқим уни бошқа оламга олиб ўтиб кетган. Сандиқни топиб келиш шарт кексалик ва ўлим оралиғидаги инициациядир. Ўз сандиғини – чўбин отини тополмаган кекса ўликлар оламига соғ-саломат етиб бора олмайди. Бу мотив Мусо а.с.нинг сандиқда оқизилиши билан алоқадор. Ҳавода ҳаракатланаётган тобут ёки ҳавода учаётган сандиқ ҳам ҳаво йўли орқали қаҳрамонни бошқа оламга элтади. Бу мотив Ҳорун а.с. билан алоқадор. Мусо а.с.ни биродари Ҳоруннинг ўлимида айблашади. Аллоҳ ўз пайғамбарини тухматдан холос этиш учун Ҳорун жасадини тобутда турган ҳолатида самодан кўрсатади. Қавм унинг жасадида қотиллик нишонаси йўқлигини ўз кўзлари билан кўрадилар⁵⁰.

V1A. Қушни келтириш.

V1B. Оққушни топиб келиш. V2, V3A, V3B, V3C, V3D мотивлар ҳам шу йўналишда.

V1C. Сирли қуш гўштини ейиш.

V1D. Мурқумомо қуш гўштини ейиш. В.Я.Проппнинг “Сехрли эртақларнинг тарихий илдизлари” китоби 7-боб (У огненной реки) ида *Қуш тили* мотиви бор. Муаллиф бир неча мотивларни қамраб олувчи бу муаммога ягона мотив дея қарайди. Муаллиф тили билан айтганда, мазкур 15-мотивда магик кучга эга ҳайвон билан сўзлаша олиш қобилияти, у билан мулоқотга киришиш учун учта сеҳрли калит сўзни белиш кераклиги ҳақида гапирилган. Бунинг учун қаҳрамон ўша жониворнинг ўзини ё бирор бўлагини, сутини истеъмол қилиши зарур. Бунга эришган қаҳрамон ўша жонивор билан тиллаша олади, исталган олам вакиллари билан сўзлаша олади. В.Пропп ўзига қадар билдирилган ҳайвон руҳига эгалик қилиш ҳақидаги фарзларни рад этмаган ҳолда уқтирадики, бу *олий илмга* эгаликдир⁵¹.

⁵⁰ Пайғамбарлар қиссаси. – Т., 1993. Б. 59-66.

⁵¹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. С. 210-211.

Қуш ниманинг рамзи? Семурғ, мурқумомо, кўктубулғон (“Девону луғотит турк”да шу номда келади), гуликаҳқаҳ каердан келиб чиққан. Инициация вақтида нега айнан қуш руҳига киришга уринилган, нега айнан қуш патларидан ниқобларда фойдаланилган? Баъзи манбаларда семурғни “ит қуши” маъносини англатиши ай-тилган⁵². Бу фикр ўзини оқламайди. Чунки эртақлардаги, “Девону луғотит турк”⁵³ даги тасвирларга кўра: Одам атони кўрган чинорда Одам ато замонидан бери бир йилда бир жуфт бола очувчи ҳай-батли қуш бор. У Қирон ботирга кўмак берувчи, икки қаноти билан сувга урса Баҳрул азимни қуритувчи, балиқларни чиритувчи, кун чиқардан кун ботарга кўз очиб юмгунча бўлмай етиб келувчи, пўлат қаноти билан тоғга уриб бир томондан иккинчи томонга ўтиб юрувчи қуш. Энди изоҳларга ўтайлик. Кўктубулғон сўзидаги кўк, маълумки, Шарқда Худо маъносида келади. Демак, кўктубулғон⁵⁴ – Аллоҳ қуши. Мурқумомо – мурғ момо – она қуш. Семурғ – 30 қуш. “Лисону-т-тайр”га кўра ишқ йўлидагиларни мақсадга элтувчи йўл-бошчи, охир оқибат мақсаднинг ўзи. Атор бўлса “Илоҳийнома”да “Симруғ сингари қанотларингни ёз, қанотларингни Семруғ соясида (Тангри соясида) ёзиб парвоз эт! Сеҳргар ҳам, яратувчи, мўъжиза-кор ҳам ўзингсан” дея Рухга мурожаат қилади⁵⁵. Хулоса қилсак, унинг Баҳрул азимни қуритувчилиги – Мусо сюжетини ёдга солади Мўъжизакорлиги бўлса эртақларда сочилиб ётибди. Бу қушни қўлга киритган қахрамоннинг олий илмга эга бўлиши – В.Я.Пропп очишни истаган муаммо. Аллоҳнинг қисми сифатида Унга тенг қўйилиши, Аллоҳ буйруқларини бажариши ва қанотларга эгалиги, “арш кутубхонаси” ўқувчиси эканлиги, яъни олий илмдан хабар-дорлиги Жаброил а.с.га ўхшайди. Жаброил а.с. билан фақат пай-ғамбарлар сўзлашган. Эртақларда ҳам бу қуш билан фақат Қирон ботир сўзлашади. Жаброил а.с. тилини билиш *қуш тили* тушун-часини келтириб чиқарган. Адабиётда, фольклорда кодлаштирил-ган (бу истилоҳ Леви-Стросга тегишли) олий тил – арш кутубхо-наси тили – “мировая книга” тили қуш тили бирикмаси билан ифо-даланган. Қуш тили – олий тил – илоҳ тили. Илоҳ бўлса “Забур”да

⁵² Тревер К.В. Сэнмурв – Паскудж. Сабака – птица. А., 1973. С. 3-29.

⁵³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 1 том, Т., 1960. Б. 474.

⁵⁴ Бу сўз этимологиясига оид манба тополмадик. Фаразимизга кўра, кўктубулға – кўкта бўлғон – кўкда бўлган сўзининг бир бутун шаклидир.

⁵⁵ Ислом тасаввуфи манбалари. – Т., 2005.

кўпинча қуш тимсолида берилади, кўплаб халқлар, хусусан, исроилликлар (Яқуб авлодлари) кабутарни ўзларининг рамзи ҳисоблайди.

Худо ўз парлари билан сени ёпар,
Қанотлари остида бехатар бўласан. (Забур 90.4.)

Адабиётшунос И.Ғафуров “Ғасоҳат” мақоласида ёзади: “Алоҳида илоҳий тил йўқ. Илоҳ доим инсоний тилдан фойдаланади, инсоний тилни қўллайди. Буни файласуфлар антропоморфизм, деб аташган. Бу табиий нарса. Чунки Тангрининг мақсади инсон, шунинг учун унинг тилида, унга тушунарли қилиб сўзлайди”. Илоҳнинг инсоний тилдан фойдаланиши ҳақидаги мулоҳазани рад этмаймиз, аммо қуш тимсоли орқали келиб етганимиз Жаброил тили ва инсон тилидаги хабардорлик даражаси бир эмас. Қуш билан тиллашиш дейилганда фольклор доирасида номаълум, сирли туюлган ахборотни қўлга киритиш кўзда тутилади.

D5. Қиздирилган темир хонадан омон чиқиш. В.Я.Пропп “Сехрли эртақларнинг тарихий илдизлари” китобида ҳам, “Эртақлар морфологияси”нинг “Қаҳрамонга оғир топшириқнинг юкланиши” (XXV) қисмида ҳам бу шарт ҳақида фикр билдирмаган. Ушбу синов мотиви “Аҳмадлар” эртагида учрайди. “Етим Иброҳим ва очкўз дўкандор” номли озарбойжон эртагида золим шоҳ ва унинг тарафдорлари ўтда куйдирилади. “Алпомиш”дан ўқиймиз: “Алпомиш... Шоҳимардон пирнинг тарбият қилганидан ўтга солса, куймас эди, қилич солса, ўтмас эди, милтиқ отган билан ўқи ботмас эди...”⁵⁶

Х.Эгамов тадқиқотларида оловнинг айбдорнинг чиндан ҳам айбдор ёки айбсиз эканлигини аниқлаб берувчи воситачилиги баён қилинган. Гуноҳсиз одам оловдан соғ-омон чиқиб келган. Олим фикри исботи учун “Рамаяна”даги Ситанинг олов ёрдамида поклигини исботлагани тасвирини беради⁵⁷. Ж.Юсупов Л.А.Лелековдан маълумотлар келтиради: Оролбўйи қабилаларида қабила бошлиғи ўлса, танаси тўртбурчак шалидаги ёғоч уйга қўйилиб, ёндирилган. Бу маросим излари Қўйқирилганқалъада сақланган. Олим қадим ҳинд ёдгорлиги “Упанишад”дан парчалар ҳавола қилади: “Ўлим худоси Яма жасадга қарата: “Мен сени самовий оловга топшираман.

⁵⁶ Алпомиш. Достон. - Т.: Шарқ НМАК, 1998. Б.225.

⁵⁷ Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1982. Б. 128-129.

Билгинки, бу олов боқий дунё маҳсули!” дер эмиш. Жисм ёнса, рух олов билан кўкка ўрлагай, Брахман нурига қўшилиб кетгай”⁵⁸. Зардуштийликда ҳам марҳумлар куйдирилган, олов муқаддаслиги айтилган. Жисм, рухнинг олов билан тўғридан-тўғри мулоқоти илдизи қаерда? Умуммоделдаги қайси қолип мотив динларга турли кўринишларда сочилиб кетган? Эртақдаги Иброҳим исми кимга далолат? Қуръони карим гувоҳлиги: “Биз айтдик: “Эй олов, сен Иброҳим учун салқинлик ва омонлик бўл!” (Анбиё сураси, 69-оят). Динларда, бадий асарларда сочилиб ётган, маросимларда узлуксиз турли даражада амалга оширилган олов билан боғлиқ урф-одатлар, шартлар Анбиё сурасидаги Иброҳим а.с.нинг жисман, руҳан олов билан юзлашишига алоқадор.

D26A. Чинорни бир қўлда қўпориш.

Х.Эгамов кекса эртақчи Ибодат Инағамовадан бу шартга оид маълумот олган. Унга кўра ота-боболар удумини қилган куёв йигит катта дарахт томирини ёролсагина мўлжалдаги қизга уйланган. Дарахт мотиви билан боғлиқ келаётган бу шарт *Ҳаво* → *Одам* → *Мева* формуласига тушади.

D30. Бир товоқ ош билан еру кўкдаги одамларни тўйдириш.

Бу мотив ва унга ёндош очилдастурхонни, қайнархумчани келтириш каби мотивлар ўта маиший таассурот беради. Аммо уларнинг келиб чиқиши Мусо а.с. ва Исо а.с. сюжетига туташ.

*Аммо улар гуноҳ қилишда давом этиб,
Саҳрода Худойи Таолони зааблантирдилар.
Нафсларига қараб овқат талаб қилиб,
Кўнгилларида Тангрини синаб кўрдилар.* (Забур. 77, 17-18).

Бу парча Мусо қавмининг саҳрода нон-гўшт талаб қилганлари, кўкдан егулик берилганлиги, барча одамларни тўйдиргани ҳақида. Инжилнинг Матто, Марк, Юҳанно қисмларида бўлса Исо а.с. бир товоқ ош, бир тўғрам нон билан ҳаммани овқатлантирганлиги баён қилинади. “Пайғамбарлар қиссаси” китобида Исо шогирдлари кўкдан бир дастурхон тушириш ва ундан таомланишни истаганлари, бу мўъжиза содир бўлганлиги ҳикоя қилинади. Бу ҳодисага бир марта гувоҳ бўлган инсоният бир умр беминнат ва тайёр егулик орзусида турли шартлар, хаёлий очилдастурхонлар яратишган.

⁵⁸ Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Т.: Фан, 1996. Б. 106-107.

D32. Бир бола туғилсин, туғилибоқ гапириб, юрсин. Халқлар хотираси жуда катта кучга эга. Улар орқали авлодларга ўтиб борувчи ген хотираси ҳам ҳаётий хотира, ҳам орттирилган ҳаёлот билан тўйинган бўлади. “Балиқчи бола”, “Балиқ қиз” эртақларида D32 шарт-синов мотиви мавжуд. Бу мотив бутун инсоният ҳаётида фақат битта инсонда кузатилган – Исо а.с. ҳаётида. “Пайғамбарлар қиссаси” китобида Марямга малоикалар унинг бир фарзанд кўриши, гўдакнинг бешиқдалигидаёқ одамларга маъноли гапира олиш қобилиятига эга бўлиши хабарини етказганлиги ҳикоя қилинган. Исо а.с. йўргакдалигидаёқ онасининг поклигини қавмдагиларга баён этади: “Мен Аллоҳнинг бандасидурман. Тез кунларда Аллоҳ менга муқаддас Инжил китобини бериб, мени пайғамбарликка ихтиёр этур, Мени яхшилик ўргатувчи этиб, намоз ўқиш, закот бериш каби амалларга буюрур. Шунингдек, онамнинг ҳурматини жойига қўйиб, бахтли-саодатли ҳаёт кечиргувчилардан қилур”.

Демак, D32. Бир бола туғилсин, туғилибоқ гапириб, юрсин мотиви асосни Исо а.с. ҳаётдан олган.

D42A. Дуо билан маймунни одам ҳолига қайтариш.

D42B. Бошқа қиёфага кириш.

Тақиқланган мева ёки ичимликни истеъмол қилиш қаҳрамонни имкониятлари чекланган ҳолатга келтиради. Аёлга ҳомиладорлик, эркакка трансфигурация хавф солади. Қаҳрамон жазо муддати тугагунча ниқобда юришга мажбур бўлади. Дастлабки ниқобни ишнинг 1-бобида Одам а.с. ва Ҳавонинг дарахтлардан либос сўрагани, янги кўринишга ўтгани билан боғлаган эдик.

“Беш қиз” эртагида D42A. Дуо билан маймунни одам ҳолига қайтариш ва O33. Маймундан асл одамга айланиш сири мотивлари бор. Дев жазолаш учун дуо билан қаҳрамонни майманга айлантиради, уни маликанинг дуоси аслига қайтаради. Жазонинг бу тури ҳақида Қуръони каримнинг Бақара (65) ва Нисо (154) суралари хабар беради. Шанба куни балиқ овламаслик шартини бузган қавм маймунларга айлантиради. Жазонинг бу шакли умуммоделга бориб туташади.

Баъзи эртақларда ниқоб ёрдамчи кучга айланади. Эртақларда ўзини дарёга ташлаган қизни ютган балиқ ҳақида ҳикоя қилинади. А.Мусақуловнинг “Ўзбек халқ кўшиқларининг тарихий асослари” китобидан ўқиймиз: “Нил бўйидаги халқлар ҳар ёш қизни ясантириб, Нилга ташлаганлар. Гўё шу билан қиз ва эр деб билинган

дарёни никоҳлаганлар”⁵⁹. Балиқнинг кимгадир аталган қизни ютиши қизни дарё никоҳидан сақлаган. Балиқнинг омонатни сақловчи восита эканлиги Юнус а.с. сюжетига алоқадор.

Алоҳида иқтидор эгаларининг кўримсиз, ёқимсиз ниқобда яширин (масалан, турли бош кийимларида, турли соч турмаклари билан, кал, курбақа малика, тошбақа шаҳзода қиёфасида) юриши учрайди. В.Пропп “Сехрли эртақларнинг тарихий илдизлари”да бу ҳодисани инициация вақтида бошга чизиладиган турли ҳайвон тасвирлари, турлича қиртишланган сочлар билан; никоҳ инициациясида сочининг катта магик кучга эгалиги билан боғлайди.

Асарнинг “Оловли дарёда” қисмида инициация вақтида кишиларнинг, дафн маросимида тананинг терига ўралгани ҳақида маълумот беради⁶⁰. Ўзгарган қиёфа, ўзгарган шакл бошқа оламга олиб ўтувчи воситадир. “Зулм” эртагида отасининг никоҳидан қочиб қиз кигиз кийиб беркиниб юради. Яна бир эртақда тулупга солинган қаҳрамонни овчи қуш дарёдан олиб ўтади ва ўликлар маконига элтади. “Беш қиз” эртагида бўлса қаландарлар қаҳрамонга нега йиғлаётганлари сирини очиш учун шарт қўяди: “Бозорга бориб, бир катта қўй олиб кел, сўйиб гўштини бизларга бер, ўзинг терисига кириб турсанг, шундан кейин биз сенга бу сирларни айтамыз”. Қаҳрамон шартни бажаради, аммо *терида* ётган вақти *семурғ* келиб кўтариб кетади ва чўлу биёбонга олиб бориб емоқчи бўлади. Теридан чиқиши билан семурғ кўрқиб учиб кетади. Қаҳрамон иккинчи марта яна *чўлда* қолиб кетади. Хулоса шуки, ниманидир билиш учун қиёфа ўзгартирилади, серуғ қиёфаси ўзгарган қаҳрамонни ўзга оламга – чўлга олиб ўтади.

Жазога буюрилган ошиқларнинг хом терига солиб жазоланиши дostonларда куйланган.

Инсоннинг қиёфа ўзгартириши Қуръон каримда икки пайғамбар ҳаёти билан боғлиқ ҳолатда тилга олинади. Биринчиси, Юнус а.с. Ғазаб устида қавмини тарк этган Юнус а.с.ни кемачилар сувга улоқтиради. Чунки гуноҳкорни аниқлаш учун ташланган қуръа учинчи марта ҳам Юнус а.с.ни кўрсатади. Юнус а.с.ни кит ютиб юборади, 40 кунлик ибодатдан сўнг, тавба муддати тугагач кит оғзидан омон чиқадилар. Бу Аллоҳнинг рухсатисиз қавмини тарк этгани учун берилган жазо эди. Юнус а.с. гуноҳлар оламидан даст-

⁵⁹ Мусақулов А. Ўзбек халқ қўшиқларининг тарихий асослари. – Т., 1994. Б. 8.

⁶⁰ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. С. – 121-122.

лабки гуноҳларсиз оламга ўтадилар. Бирор жонивор терисига кириш мотиви шу сюжетдан ўсиб чиққан. Иккинчи пайғамбар – Исо а.с. Қуръон каримнинг “Нисо” сурасида айтилади: “Холбуки уни ўлдирганлари ҳам, осганлари ҳам йўқ. Фақат (бошқа бир киши Исога) ўхшатиб қўйилди, холос”. Бошқа инсон қиёфасига ўтиш мотиви мазкур сюжетдан узилган.

Фольклордаги ниқобдан трансфигурациягача бўлган масофа Одам а.с., Юнус а.с, Исо а.с. чизиғидан ўтади.

D70. Бўлгуси қайнота уйида хизмат қилиш

Ғ.Жалолов П.Богословский тадқиқотларидаги патриархат даврида никоҳ шартига кўра бўлажак куёв келин хонадонидан 1-2 йил ишлаши, синовдан ўтиши ҳақидаги маълумотни баён қилиб ўтади⁶¹.

Пайғамбарлик тарихида бу маросим Яқуб а.с. ҳаёти мисолида ҳикоя қилинади. Яқуб а.с. нинг тоғаси Лобон қизлари Лияҳ ва Роҳилани қабила одатига кўра куёвининг ўн тўрт йиллик хизма-тидан сўнг турмушга беради. Яқуб а.с. ҳаёти илоҳиётга доир назарий хулосанинг амалий ифодаси. Назарий хулоса шундай: “Халқ шеърлятида Муҳаммад с.а.в. Маҳбуб, жонларнинг ҳақиқий куёви сифатида намоён бўлади. У Аллоҳнинг элчисидир. Ўзларини қиз дея тасаввур қилган (бу тасаввур ҳақида тўхталган эдик) сўфийлар вафотдан сўнг Аллоҳга бориб қўшилишни эмас, пайғамбарга (куёвга) қўшилиб кетишни мақсад деб билганлар⁶²”. А.Шиммел жуда кўплаб манбаларга таяниб, пайғамбар куёвдир, у Яратувчи куч олдида синовлардан ўтса, энг гўзал қизларга эгалик қилади фикрини беради.

G14. Ботир товониға игна санчиш – уйғотиш. Шу шарт бажарилмаса, ботир уйғонмайди ва аждар барчани маҳв этади.

Товонга игна санчиб уйғотиш, ботирнинг жони товонида бўлиши каби мифологик тасаввурлар дастлаб юнон мифологиясидаги Ахиллесни ёдга солади. Аммо мотивнинг инициация маросимидаги синовлардан олисроқ асосини топиш зарур. Тавротда Яқуб сўзи “товон ушлаган” маъносини билдириши айтилади (4-жадвал. №17). “Пайғамбарлар қиссаси”да товон билан алоқадор икки мотив мавжуд. Бири – Исмоил а.с.нинг онаси Ҳожар сув тополмай Сафо ва Марва оралиғида сарсон бўлганда, чақалоқ Исмоилнинг товони изидан сув отилиб чиққани. Иккинчиси – Аюб а.с. барча синов-

⁶¹ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. Б.62.

⁶² Шиммел А. Жонон менинг жонимда. – Т., 1999. Б.118.

лардан ўтганларида Аллоҳ амри билан ерни тепганлари ва чашма пайдо бўлиб, чашма суви жамики касалликларни ювиб кетгани. Умуммоделдан оқиб келаётган мазкур мотив фақат танланган одамларга – пайғамбарларга, фольклорда ботирларга хос хусусият.

G20. Кўп ашула айтиш – кўпроқ тиллага эгалик.

“Шайтон ва деҳқон” эртагида ўз кини сабаб шайтон зарар кўраверади. Шайтон ва деҳқон тортишуви икки хум тилла сабаб авжига чиқади. Шунда шайтон: “Бир-биримизни опичлаб, ашула айтиб кетамиз, қайси биримизнинг ашуламиз кўп бўлса, тиллани ўша олади”, – дейди.

Ашула ижроси, овоз гўзаллиги, оҳанг тебранишлари билан боғлиқ шарт-синов мотивлари Довуд а.с.га бориб туташади. Инжилнинг 1993 йилги нашрида “Забур”га киритилган санолардан 72 тасининг муаллифи Довуд а.с. эканлиги айtilган. Сано оҳанглари, ритми ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Тавротда Ҳорун а.с. – Исроил халқининг ваъзгўй илк олий руҳонийси дея, леви́тларнинг руҳонийлиги Ҳорунга асосланади дея изоҳ берилади⁶³. Довуд а.с. бизга маълум пайғамбарлар силсиласига кўра Ҳорун а.с.дан сўнг яшаб ўтганлар. Довуд а.с. тасбеҳ айтиб, Аллоҳга муножот қилганда, тоғлару қушлар кўшилишиб тасбеҳ айтишган. Лекин буни пайғамбардан бошқа одам сезмасди.

Чинакам ашула айтиш қайсидир оҳангни парчалаш ва янги оҳангни яратиш эвазига юз беради. Забурдан ўқиймиз:

Менга: “Эҳе, эҳа!” – деганлар

*Шармандаликдан паришон бўлсинлар*⁶⁴.

“Эҳе, эҳа!” халқлар кўшиқларида энг кўп айтиладиган такрорий оҳанг. Аммо халқ кўшиқларидаги раҳмоний ва шайтоний оҳанглар жуда катта тезлик билан товланади. Биз ажратиб олган оҳанг кўшиқнинг жуда кичик бир парчасидир. Шу оҳангга Забур Довуд оҳангини қарши кўяди. Худди шайтон ашуласига деҳқон ашуласи зид кўйилгандек:

Тартибсизлик, инқироз оҳанглари →← Довуд

Шайтон →← Деҳқон

Дунё, коинот, барча сайёралар, инсоният, умуман, борлиқ Пифагор фикрича, ягона оҳангда, ягона ритмда тебранади⁶⁵. Довуд,

⁶³ Таврот. Инжил. – Стокгольм, 1993. Б.17.

⁶⁴ Забур 19.4. Довуд эсталиги. Инжил. – Стокгольм, 1993. Б.194.

⁶⁵ Кун Н.А. История эстетики. М., 1957.

деҳқон оҳанглари шу ритмга мос. Бу ритмни парчалашга қаратилган хаос оҳанглари шайтон тимсолидаги бузғунчи кучларга хос. Дунё хаос ва гармония алмашинувидан иборат дея қаралувчи модел оддий ва жўн кўринган шарт-синов мотивида биргина *ашула* сўзи орқали ифода этилган ва умуммоделга бориб туташган.

Ж.Ж.Фрэзер “Олтин бутқ” китобида инициация вақтидаги мусиқа асбоблари сир тутилиши ҳақида ёзган⁶⁶. Оҳангни пайдо қилувчи кучларни сир тутиш Довуд оҳангларининг ташқи оламдан сир тутилиши билан боғлиқ, бизнингча. Чунки илоҳиёт ва фольклор учун бунга фақат танланган одамларгина ҳақли. Ж.Фрэзер ўша тадқиқотининг “Ёвуз кучларни оммавий ҳайдаш” қисмида айтишича ибтидоий тафаккурга кўра, ер атрофида айланувчи ёвуз кучлар кўрқув ва ваҳшатга тўла титратувчи самовий мусиқани олиб учадилар. Маросимда шу тасаввурий оҳанглар ижросидан сўнг яшовчанлик ва тартиб оҳангларига рақс тушилади. Бу оҳангларнинг бир қутбида деҳқон қиёфасига келган Довуд а.с.ни, иккинчи қутбида шайтонни кўриш мумкин.

G23. Қирқ кун ухлаш – ботирлик, танланганлик.

Ботирнинг жанг олди оғир уйқуга чўмиши, 40 кун ухламасдан уйғонмаслиги кўплаб ўзбек халқ эртақларида учровчи мотив. Бу хусусиятга эга қаҳрамонлар ҳеч ким амалга ошира олмайдиган ишларни бажаради. Вазифага киришишдан олдин бўлса руҳий синовни – уйқуни бошдан кечиради. Бу вақт ичида у бошқа оламга боғлана олади, қувватга эга бўлиб қайтади. Уйқу ҳолатига туша олиш ботирга ғалаба ва келажак ваъда қилади.

Синовдан ўтиш билан алоқадор мазкур мотив ҳақида Ж.Фрэзер “Олтин бутқ”да шундай маълумот келтиради: “Инициация – “ўлиш” ва “тирилиш” маросимида ўспирин юраги тотемга бирлаштирилади. Бу операция вақтида унинг юраги олиб ташланади, ўспирин минимум даражада ўлади, ёш уйқусига чўмади, кўзлар ўлим олди инсон кўзларидан биров фарқ қиларли ҳолатда бўлади. Кучли ҳаяжон сабаб миқдори ошиб кетган ҳаётий қувват уни тотемга олиб ўтади. Бу вақтда тотем (масалан, басқларда айиқ) ўспирин юрагига пуфлайди, ўспирин айиқ юрагига кўчади, инсон қиёфасида “ўлади”, айиқ қиёфасида “тирилади”⁶⁷. Ўспириннинг уйқуси турли ёшларда ўтказиладиган инициациялардан фарқ қилади. Уйқу маросимнинг

⁶⁶ Фрэзер Ж.Ж. Золотая ветвь. – М., 1986. С. 647.

⁶⁷ Ўша китоб. Б. 646.

муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Уйқуга кетмаган ўспирин тотем дунёси билан боғланолмайдиган ва синовдан ўтмаганликда айбланиб эркаклар сафига қабул қилинмайдиган. Хулосаласак, уйқу танланганлик аломатидир.

40 кун, 40 йил соҳибини ўзга оламда тутиб турувчи вақтдир, бизнинг ҳаракат дунёмиздаги ҳаракатсизликдир. Бир оламдаги тезкор ҳаракат иккинчи оламдаги ҳаракатга мослашиш учун уйқу оралиғини ҳосил қилади. Уйқу ҳаракати одатий вақтга нисбатан тартибсиз ҳаракат қилаётгандек тасаввур беради.

Уйқу мотиви Қуръон каримнинг “Каҳф” сурасида тилга олинган. Илоҳиётга доир манбаларда уйқу билан бирга 40 кунлик, 40 йиллик ўлчов мотивлари ҳам бор.

“Аллоҳ Оламини тупроқ ва сувдан яратганида “Уни қирқ кунда тамомлади”, унинг қолипини барпо қилди. Одам шу кўйи ер юзида қирқ кун қолди”⁶⁸. Яралишнинг 40 кунда одам илоҳ билан доимий мулоқотда бўлган. Мулоқот жойи иккиламчи макон, яъни Ер. Одам а.с. уйқудалигида Ҳаво р.а. яратилди. Одам а.с. уйқу билан иккинчи яралишга етиб олди. Мусо а.с. қавмининг 40 йил саҳрода қолиши уларнинг уйқу ҳолати эди (4-жадвал. № 16), саҳро бўлса ихоталанган алоҳида ҳудуддир. Юнус а.с. 40 кун балиқ қорнида қолиб кетди. Бу вақт ичида гуноҳлари кечирилиб гуноҳсизлик ҳолатига етиб олди. 40 кун Исо саҳрода синалди (Инжил. Матто 4. 1-11). Иблис енгилиб чекинди, фаришталар Исо а.с. хизматига келди. Бу вақтда Исо а.с. илоҳий кучлар олдида ишонч қозонди. 40 кунлик уйқу ўлчови, ўзга дунё билан мулоқот, янгидан яралиш, янгилашиш, ўзга оламдан қувват олиш, янги куч билан уйғониш илоҳиёт билан боғлиқ. Фикрни яна-да асослаш учун А.Шиммелдан иқтибос келтирамиз: Қуръони каримга кирмаган, аммо XII асрдан буён Ислом оламининг шарқий ҳудудларида кўчиб юрган калом бор: “Аллоҳ таоло деди: Ана Аҳмад била “م”, яъни “Мен” “م” сиз Аҳмадман, яъни Аҳадман, Ягонаман”. Кўриниб турибдики, Худо билан унинг пайғамбарини фақат битта ҳарф, яъни “م” ажратиб турибди. “م”нинг ҳисоб рақами 40 дир. Бу ибора инсонларни Худодан ажратиб турадиган 40 поғонага бир ишора деб тушунилади. Бундан ташқари 40 сонидан покланиш – чилла ўтиришга ишора бор”⁶⁹. Чилла ўтириш – яратилиш чилласи, саҳродаги чилла, балиқ ичи-

⁶⁸ Жалололидин Румий. Ичиндаги ичиндадур. – Т.: Янги аср авлоди, 2003. Б. – 34.

⁶⁹ Шиммел А. Жонон менинг жонимда. – Т., 1999. Б. – 146.

даги чилла битта негизга эга. Ва бу муддат танланлик нишонасидир, танланганлар учун бериладиган синов белгисидир. Шунинг учун ҳам энг ботир эртак қахрамонлари бу синовни бошдан кечиради, 40 поғонани 40 кун ичида босиб ўтади.

11А. Олтин пиёладан сув ичмаслик.

11В. Айиқ ичадиган сувдан ичмаслик.

11С. Кийик ичадиган сувдан ичмаслик.

Мазкур мотивлар истеъмол тақиқини ифода этади. Бу тақиқнинг бузилиши D42В. Бошқа қиёфага кириш мотивини юзага келтиради. Аммо тақиқланган ичимлик, унинг кимларга аталганлиги ҳақидаги масалага ойдинлик киритиш зарур. Ж.Эшонқул “Алпомиш” достони ва “Дада Қўрқут китоби”даги тутқунлик мотивининг қиёсий таҳлили” тадқиқотида⁷⁰ майни ҳамма ича олмаслиги, фақат алплар ичиши, чунки май ичганлар бирор муҳим топшириқни бажариб, синовдан ўтишлари шартлигини баён қилади. Ҳодисани маросим билан боғлайди. Олим фикрича, мастлик туркийларда руҳлар билан мулоқотга киришиш ҳолатидир. Мастлик, беҳушлик рамзий ўликлик бўлиб, нариги дунёга сафарни англатади. Шаман бу билан у дунёдан магик кучга тўлиб қайтади.

Май илоҳиётга доир манбаларда икки хил талқин этилади. Биринчиси – уч босқич билан тақиқланган сархуш қилувчи ичимлик (“Қуръон”да дастлаб ичкиликка салбий муносабатда бўлинмаган, сўнг қисман тийилиш, ниҳоят бутунлай ичмаслик). Иккинчиси – боқий дунёда яхши амаллари ва яратганга бўлган ишқи сабаб танлаб олинганларга тақдим этиладиган, лаззатли, ақл зойил бўлмай-диган сархушликка солувчи ичимлик. “Ваҳдат майи”, “шароби антахур” тушунчалари айнан иккинчи майнинг номларидир. Адабиётшунос И.Ғафуров Машрабнинг “Соқийи азалдан майи антахур ичибман, Бас онинг учундир манга бу нашъаи даврон” байтини шарҳлар экан, ёзади: “Майи антахур Худонинг мубораак китобида Инсон сурасида эслатилган энг тоза шаробдир. Ва сақойҳум раббуҳум шаробан таҳуран. Яъни Худо уларга, яъни умрини яхшилик билан ўтказувчиларга – арбобларга энг тоза шароб ичирди”. Бу Яратганнинг ишқ шаробидир. Машраб ўзини шундай шароб ичганлар сафида кўради”⁷¹. Алплар майи ва шароби антахурни қиёслайлик:

⁷⁰ Алпомиш” – ўзбек халқ қахрамонлик эпоси. – Т.: Фан, 1999. Б. 163-173.

⁷¹ Ғафуров И. Ҳаё – халоскор. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2006. Б. 277.

Алплар майи	Шароби антахур
Сархуш қилувчи ва нариги оламга (зиндон, тутқунлик мотиви орқали) олиб ўтувчи	Сархуш қилувчи боқий дунё ичимлиги
Фақат алплар ичолади	Яхшилик билан умр ўткизганларгина ичади
Май ичганлар муҳим топшириқни бажарадилар	Валийлар, авлиёлар, сараланганлар инсоният учун муҳим топшириқларни бажарадилар.
Ҳомий руҳлар билан мулоқот ҳолатини яратади	Яратган билан бирлашиш ҳолатини яратади
Магик куч беради, уч оламда бўла олиш қувватини беради	Одатий макон ва замон тўсиғидан ўтилади

Тақиқланган ичимликни ичмаслик шарти, аммо шартнинг бузилиши, сўнг синовларнинг бошланиши – биз юқорида қиёслаган фольклор ва илоҳиётдаги май тушунчаларининг бир асосга эгаллигини кўрсатади. “Забур”да шундай кўшиқ бор:

Ўша вақт *Раб*бим уйқудан турган каби,
*Шаробдан сархуш ботирдай уйғонди*⁷².

Кўшиқдаги Раб – ботир; шароб, сархуш – уйқу, уйғонди сўзлари фикримизни яна бир бор асослашга имкон беради. Ботир Рабга, сархушлик уйғонишга томон ўсиб боради. Фольклордаги май тушунчаси, илоҳиётдаги ваҳдат майи тушунчаси ҳамда парчада тилга олинган Раб шароби тушунчаси тенг мазмунга эга.

125. Маишат, ичкиликка берилмаслик. Жазо – тош қотиш.

“Беш қиз” эртагида мазкур мотив мавжуд. Аммо шаҳар аҳолиси тақиқни бузгани учун тош қотадилар. Тош қотиш, тош ёғилиши мотиви Лут а.с. сюжетида туташ. Сюжет кўтарилиш, тушишини кузатайлик:

“Беш қиз” эртагида	Лут а.с. сюжетида
Маишат, ичкиликбозликка берилиш	Маишат, ичкиликбозлик, маънавий бузилишлар
Жазо: тош қотиш	Жазо: сопол тошлар ёғилиши
Тош қотган шаҳардан бўлган йигитнинг дарёга улоқтирилиши	Лут қавми яшаган шаҳар ўрнида денгиз пайдо бўлиши ва Ўлик денгиз ҳамда Лут ороли дея номланиши

⁷² Забур 78:65-66. Инжил. – Стокгольм, 1993. Б.208.

150. 45 ёшдан ошганларни тирик қолдирмаслик. Бу мотив эртакларда тескари ифода этилади. Йигит отасини кексаларнинг умумий қатлидан яшириб қўяди ва охир-оқибат эл бошига тушган оғир мусибатларни отаси маслаҳати билан ҳал этади. Юзаки қараганда, мотив эртак матнида бу тескари ифодаси билан инсонийлашгандек кўринади. Аммо маълум ёшга етганда ўлимни ихтиёр қилиш умум-моделга алоқадор. Аммо қандай ўлимни? Илоҳиётда бўлганидек фольклорда ҳам ўлим йўқ. Унда сўз қайси ўлим устида кетмоқда?

Ж.Юсупов тадқиқотида рус олимларидан иқтибослар келтиради: Кўхна Урганчда кексарган киши яқинлари кўз ўнгида жон бермаслиги учун чўлга олиб бориб ташланган. Баскларда қувватини йўқотган кексалар қоядан ўзларини ташлаганлар худди бургутлардек. Маълум ёшга етган кексаларнинг ўлиши, ўлдирилиши жуда кўплаб халқларда учрайди. Бу кексалик ва ўлим орасидаги, яъни бир оламдан иккинчи оламга ўтиб олиш учун синовдир. Мазкур синов кексарган кампирларга эмас, балки чолларгагина қўлланган. Оқсоқолларнинг ўз ажали билан ўлиши табиатнинг ҳаётбахш қудратига салбий таъсир кўрсатади, дея қаралган. Даврлар ўтиб кексаларнинг тимсолий қиёфаси ҳисобланган кўғирчоқлар жарга улоқтирилган. Дастлабки хулоса шуки, даврий босим, тажриба кучига бўлган эҳтиёж сабаб 45 ўрнига 52, 60, 63 ёш мезон қилиб олинган. Сўнгги инициациядан кейин кексалар рамзий маънода “ўлдирилиб” (улар қиёфаси туширилган кўғирчоқлар, ҳайкаллар йўқ қилиниб), “ҳомий ажодлар” қаторига ўтган.

Ж.Юсупов келтирган маълумотлар “Луқмон Ҳаким” эртаги матнида шундай ифодаланади: шоҳ томонидан жазоланган Луқмон ҳаким ўғли билан бирга тириклай чўлга кўмилади. Икки ой устига тупроқ ташийдилар. Орадан 10-15 йиллар ўтади, шоҳлар алмашади. Хасталанган шоҳни даволаш учун Луқмон ҳакимни кўмилган жойдан оладилар. Луқмон ҳаким тирик бўлиб, қабрдан овоз беради: “Менга шабада киргизма. Сувнинг кўпигидек илвиллаб ётибман. Менга 40 қадок ёғ, гўшт, пиёз, туз, 40 поғонали шоти, 40 қиз олиб келинглари. Шотини кўлим етар жойга қўясиз, ҳар поғонасига келтирган қизлардан битта-битта ўтқизасиз”. Пиёз доғини овқат ўрнида ҳидлаб ҳаким ер юзига чиқа бошлайди. Луқмон ҳаким қизларнинг кўлларини ушлаб қувват топиб, қизлар беқувват бўлиб, сапсарик заъфарондай бўлиб, поғонадан йиқилиб тушаверибдилар. Чуқурдан Луқмон ҳаким чиқибдилар.

Луқмоннинг ўлим олаmidан ихтиёрий қайтиши табиат кучларининг путурдан кетиши – балоғатдаги қизларнинг ўлимига сабаб бўлди. Табиат кучларининг умумий тартиби ўзгарди. Тартибсизлик юзага келди. Кексалик ёшлик қувватини, чол қиз қувватини ўзлаштирди (қизнинг чолга узатилиши мотивидан сўнг, одатда, эртақлар сюжетида кескин бурилишлар содир бўлади). Луқмоннинг рамзий “ўлими” ижро этилган. У тириклар оламига қайтиш орқали нариги дунёнинг “ўлим” шартини ҳам бажарган. Аммо у дунё шартлари ҳақидаги мавҳум тасаввурлар бу қайтишни бизга хаотик ва ўта сиқик кўринишда кўрсатади. Ўлим тор. Чунки унда биз идрок этолмайдиган ҳаракат бор.

Синов жойи чўл ёки саҳро. Биринчи томони, пайғамбарлар синалган асосий макон чўл бўлган. “Муқаддас Рух Исони дархол чўлга суриб кетди. Исо чўлда 40 кун бўлиб, Шайтон томонидан васвасага солинди. У ҳайвонлар билан бирга яшади, фаришталар Унга хизмат қилишди” (Инжилдан). Иккинчи томони, умрни ихтиёрий белгилаш илоҳ илмига зид эмас. Аҳмад Яссавий 63 ёшида бу оламдан у оламга ихтиёрий ўтганлар. Бу ўтиш ёшини 45 дан 63 га олиб чиқди. Муҳаммад а.с.нинг шу ёшда рихлат қилиши бунга сабаб бўлгани маълум. Демак, сафар вақти 63 ёш. Шу ёшдан эътиборан “ўлим” содир бўлиши зарур. Турли ёшлар кўринишида сочилиб ётган мазкур “ўлим” шарти ниҳоят умуммоделга – 63 ёшга қайтган.

N9. Бир неча аёлнинг бир кишига турмушга чиқиши.

Сарорат (бир эркакнинг опа-сингилларга уйланиши) шаклидаги никоҳ Ёқуб а.с. ҳаётини акс эттирган сюжет.

R1. Шайтонни енгиш.

Шайтон “Шайтон ва деҳқон”, “Алвасти” эртақларида айнан шайтон номи билан, бошқа кўплаб эртақларда дев, ўзи бир қаричу соқоли минг қарич чол, алвасти номлари билан боғлиқ ҳолатда келади.

Ж.Фрээр “Олтин бутоқ”да ёзади: “...духах лежит не в сфере магии, а в сфере религии... Вера не в богов, а в духов. У духов нет собственных имен; они родовые”. Олим ёвуз кучларни алоҳида номламаган, ном орқали уларни чақириб қўйишдан кўрққан тафаккур тарзидан келиб чиқиб, асарнинг “Ёвуз кучларни оммавий ҳайдаш” қисмида иблисларни 2 гуруҳга ажратади.

1. Ҳар ерда мавжуд ёвуз кучлар, иблисларни ҳайдаш.

2. Даврий намоён бўлувчи иблисларни ҳайдаш.

Экзоркизм – иблисларни жоду билан маросим ичида ҳайдаш ҳақида жуда кўплаб мисоллар келтиради. Маросим раҳбари нажоткор сифатида иблисга қарши турган бош жангчи ҳисобланади.

Мотив илоҳий манбаларда қуйидагича ифода этилган:

“Ўшанда Исо иблиснинг синовидан ўтиши учун Муқаддас Рух томонидан *сахрога* олиб борилади. У 40 кун ва 40 кеча рўза тутиб, охири оч қолди. Шунда васваса қилувчи инсоннинг ёнга келиб унга:

– Агар бу сен бўлсанг айтгин, бу тошлар нонга айлансин! Исо унга жавобан деди:

– Тавротда: “Инсон биргина нон билан эмас, балки худонинг оғзидан чиққан ҳар бир сўз билан яшайди” – деб ёзилган.

Кейин иблис Исони табаррук шаҳарга (Қуддус) келтирди ва маъбад (муқаддас хароба)нинг тепасига турғизиб, унга деди:

– Агар бу сен бўлсанг, ўзингни пастга ташла-чи, чунки Забурда шундай ёзилган-ку:

“У сен ҳақда ўз фаришталарига амр этгай:

Улар сени қўлларига кўтариб кетар,

Оёгинг ҳам тошга қоқилиб кетмас”. (Забур 90. 11-12)

Исо унга:

– “Роббинг худовандни синама”, – деб ёзилгани ҳам бор, – деди.

Иблис Исони яна жуда баланд тоққа олиб чиқиб кетди. Дунёнинг барча салтанатларини ҳамда уларнинг ҳашаматларини унга кўрсатиб:

– Агар тиз чўкиб менга сажда қилсанг, буларнинг барини сенга бераман, – деди. Шунда Исо:

– Йўқол кўзимдан, шайтон! Чунки Тавротда:

“Роббинг худовандга сажда қил, биргина унга итоатда бўл”, – деб ёзилган, – деди.

Шундан сўнг иблис Исони тарк этди ва фаришталар келиб Исога хизмат қила бошладилар”⁷³.

“Бир дафъа Иблис, Исо а.с. қаршисига чиқди. “Ло илоҳа иллоллоҳ, де!” деди. Исо а.с. : “Бу ҳақ сўздир, лекин мен сен айтиб турганингда айтмайман деди”⁷⁴.

⁷³ Исонинг васваса қилиниши. Матто, 4: 1-11. Лука 4: 1-13. Инжил. – Стокгольм, 1993. Б. 7, 142.

⁷⁴ Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафат ул-қулуб. 2-жилд. – Т.: Минҳож, 2004. Б. 274.

Муҳаммад с.а. нинг шайтон билан савол-жавоби мавжуд.

Илоҳиётга доир манбаларда Исо а.с. ва Муҳаммад а.с. Иблис билан юзлашгани ва уни маҳв этгани ҳақида сўзланади. Биргина шу мотив асосига қурилган эртақ сюжети илдизи биз келтирган далилларга алоқадор.

Бу қисмда шарт-синов мотивларини архетиплар иштирокидаги сюжетлар билан қиёслашга уриндик. Архетип (юнонча – илк образ) концепциясини универсал мифологик символларни ўрганиш асосида К.Юнг ишлаб чиққан. Адабиёт назариясида қўлланиладиган архетип истилоҳи ўз-ўзидан адабий архетиплар доирасида қолиб кетади. Биз айтмоқчимизки, адабий архетиплар муқаддас китоблардаги архетипларнинг нусхаларидир. Адабиётшунос И.Ғафуров К.Юнг фикрларига тақрибан, *илк образ чизгилари* ортидан бориб, “Қуръон саҳифаларида эса Тангри томонидан тавҳид ва имон ғоялари муносабати билан яна янгидан эслатилаётган образлар, образли тушунчалар”ни ҳам архетиплар номи остида бирлаштиради: “Бу илк образлар фақат сўз, каломгина эмас, уларнинг ортида, замирида улкан руҳоний, эъжозий ҳаёт манзаралари ўз тафсилотлари билан мужассамдир”⁷⁵.

Архетипларни таснифлаб кўрайлик:

1. Товуш архетиплар.
2. Сўз архетиплар.
3. Тушунча архетиплар.
4. Образ архетиплар.

Товуш архетиплар. Леви-Строс миф, тил, нутқ муносабатини текширар экан, Юнгнинг модданинг ҳажми, шакли, вазнини моддадан “оқиб ўтувчи яримунлилар” белгилаши ҳақидаги фикрларга эътибор қаратади.

Унлилар табиатида аёл жинсига хос аломатлар бор. Бу ерда онадан болага олиб ўтиладиган, гармониядан улуш олинган товушларга ишора бор. Яримунлилар – онадан болага ўтаётган синган (худди нур синишидек) товушлардир. Инсон танасига жойлаштирилган товушлар⁷⁶ – Қуръон каримдаги муқаддас ёлғиз ҳарфлардир. Унли товушларда аёллик аломатлари бор дейишимизга сабаб

⁷⁵ Ғафуров И. Фасоҳат. Ифода санъати. // ЎзАС. – Т. 2010, 9-апрел.

⁷⁶ Абдулмажид ибн Фаришта Иззадиннинг “Ишқнома”сида ҳарфлар инсонга ишорадир, дейилади. Масалан, ўн тўрт ҳуруфи муқаттао Юсуфга, Зулайхога, Одам, Ҳавво ҳолига ва икки оламнинг соҳиби жамоллари ҳолига ишоратдур.

фақат аёл овозигина уларни энг юқори пардага олиб чиқиши мумкин. Иккинчидан, шарқда товушнинг моддий танаси аёл қомати, қиёфасида ифода топади. Товуш архетиплар “Қуръон”даги ёлғиз ҳарфларга туташади.

Сўз архетиплар: қонун, аҳд сўзлари.

Тушунча архетиплар: дарахт, сув, ҳасса, кураш, ўлиш, мавжудлик.

Образ архетиплар: Одам а.с., Исо а.с., охират, ўлим.

1-бобда бу архетипларнинг адабий архетипга айланиши ҳодисасини назарий жиҳатдан асослашга уринган эдик. Эртақдаги қаҳрамоннинг келиб чиқиши муқаддас китоблардаги архетипга туташигачина, қаҳрамоннинг архетип эканлигини исботлаш мумкин. Бу исботсиз у эртақдаги минглаб қаҳрамонлар сингари жуда жўн ва оддий бўлиб қолаверади. Шарт-синов мотиви асосида адабий архетипларни ва илоҳий китоблардаги архетипларни бирлаштиришга ҳаракат қилдик. Эртақларни бошқараётган энг етакчи мотив – шарт-синов мотиви муқаддас китобларда ҳам етакчи ва бошқарувчи ғоя сифатида қаралади. Шу асосда ҳаёт шартлар, синовлар асосига қурилади.

Қуръон карим, Инжил, Таврот, Забур китоблари инсониятга берилгани маълум. Аммо манбаларда инсониятга берилмаган маҳфуз китоблар борлиги ҳам баён этилади: “Лавху-л-маҳфуз”, “Сижжийн”, “Иллийун”. “Сижжийн” (имонсизларнинг номаи аъмоли битилган китоб) етти қат ер тагида, “Иллийун” (аброрларнинг яхшиликлари битилган китоб) етти қат осмонда – Арш кутубхонасида сақланади⁷⁷. Ягона модель – ядро сюжет арш кутубхонасида сақланадиган китобларда зикр этилган, Қуръони карим, Инжил, Таврот, Забур каби муқаддас китобларда тушунтирилган сюжетлардир. Умуммоделнинг бир қисми пайғамбарлар тарихидан иборат. Ҳар бир пайғамбар ҳаёти синовлар занжиридан иборат.

Мазкур бобда, асосан, пайғамбар архетиплар ва “мавжудлик китоблари” (“книги бытия”) архетипи қиёслар учун олинди. Қаршилик туғилиши мумкинки, баъзи мотивларнинг пайдо бўлиши мотив алоқадор дея қаралаётган пайғамбар яшаган даврдан қадимгироқ бўлиши мумкин. Бу ҳолатни тарихий ва тарихдан ташқари (*историческая* ва *внеисторическая*) сўзлари билан изоҳлаган. Биз

---

⁷⁷ Ўша мақола.

масалага *хронологик* жиҳатдан эмас, умуммодел назариясига кўра, мантиқан ёндашдик. Бизнингча, инсоният тарихи умуммоделнинг бир қисми бўлган пайғамбарлик тарихидан иборат. Улар ҳаёти, бошдан кечирган синовлари халқлар тарихида такрорланади, асос сюжет мотивлар кўринишида адабиётга сочилиб кетгандир. Улар бошидан кечирган синовлар миллатлар тақдирида такрорланади. “Валийлар ва набийлар дунёда мингларча йил аввал мавжуд эдилар. *Йил* не демак, *ҳисоб* не демак? Чунки уларнинг на йили ва на ҳисоби бор эди. Улар дунёнинг кейин майдонга келганини кўрганлар. Оллоҳ оламнинг яратилиш иродасини уларнинг руҳларида ҳосил қилгандан кейин олам майдонга келган. Барча нарсалар пайғамбарлардан ўрганилгандир. Набийлар ақли куллдир. Ақли куллини ақли жузъийга боғлаган валийлар ва набийлардир”⁷⁸.

Ишда пайғамбарлик сюжетлари билан қиёсан иш кўрдик. Бу йўналишдаги ишлар ғарб олимлари томонидан бироз бошқача йўналишда олиб борилган. Улар XX аср дунё адабиёти тадқиқига киришгачгина, “азал китоби” архетипини изоҳлашни бошладилар.

Тадқиқотчилар “мировой книги” – “азал китоби”га дунё адабиётини ҳаракатга келтирган архетип сифатида қарайди ва буни қуйидагича тушунтиради: “Архетип “мировой книги” соотносится в своем первичном значении со словом Бога, символически сопряженным со знамением Начала Мира, и если учесть, что мир сотворен Словом божьим” – “И сказал Бог: да будет свет и стал свет” (Библия. Первая книга Моисеева. Бытие. Глава 1), а человек – духом Божьим (И создал Господь Бог человека из праха земного, и вдунул в лице его дыхание жизни, и стал человек душею живою – гл. 2), то вполне объяснимо, что архетипичные модели книги напрямую связаны с аспектом Творения мира-текста и человека. Очень важной составляющей “пути познания” становится “библиотека” (арш кутубхонаси) как некий прообраз Вселенского знания, средоточия той истины, которая способна разрешить противоречие “двоящихся мыслей. Библиотека как прамодели мироздания, библиотека прообраз бытия”⁷⁹. “Арш кутубхонаси”, “азал китоби” тушунча архетиплари мавжудликнинг ягона ва умумий вақти тушунчасини берди. Мана шу фикрга таяниб ўзбек эртак-

⁷⁸ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадур. – Т.: Янги аср авлоди, 2003. Б. 125, 127.

⁷⁹ Гарипова Г. Мифомодель “книги бытия” в мировой литературе XX века // Звезда востока. – Т., 2010. – № 3-4.

ларидаги шарт-синов мотивларини ва пайғамбарлик сюжетларини бир нуқтага келтириш мумкин.

A7C, A18, A42, B1D, D5, D26A, D30, D32, D42A, D42B, D70, G14, G20, G23, J1A, J1B, J1C, J25, J50, R1 мотивларининг ядро сюжетга бориб туташиви аниқланди. J25. Маишат, ичкиликка берилмаслик шарти бузилса, шартни бажармаганлар тош қотишган. “Беш қиз” эртагида мазкур мотив мавжуд. Шаҳар аҳолиси тақикни бузгани учун тош қотадилар. Тош қотиш, тош ёғилиши мотиви Лут а.с. сюжетига туташ. G20. Кўп ашула айтиш шарти “Шайтон ва деҳқон” эртагида берилган. Шайтон ва деҳқон тиллага талашади. Шайтон: “Бир-биримизни опичлаб, ашула айтиб кетамиз, қайси биримизнинг ашуламиз кўп бўлса, тиллани ўша олади”, – дейди. Ашула ижроси, овоз гўзаллиги, оҳанг тебранишлари билан боғлиқ шарт-синов мотивлари Довуд а.с.га бориб туташади.

Архетиплар К.Юнг айтганидек, “коллектив онгсизлик” шаклида яшасин ва ижод жараёнида турли шаклларда ўзини намоён этсин. Биз мантиқийлик асосида (бу Леви-Строс йўли бўлиб, олим архетипларни символик тафаккур категорияси, образли тилдан қилинган кенгайган таржима дея тушунтиради⁸⁰) фольклор ичидаги шарт-синов мотиви шакли оралаб, архетипга етиб боришга уриндик. Леви-Строс назарда тутган архетипларни пайғамбарлик сюжетлари тушунчасига боғлаб, эртаклардаги шарт-синов мотивларини ўргандик, уларнинг келиб чиқишини таҳлил қилдик.

Ўзбек халқ эртакларидаги шарт-синов мотивлари жуда бой ва умумлашма хулосалар чиқаришга имкон беради. Бу мотивлар ўзида кенг кўламли маълумотларни сақлайди.

---

⁸⁰ Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1983. С. 183-187.

ХУЛОСА

Қаҳрамоннинг синовдан ўтиши барча халқлар фольклорининг турли жанрларида учрайди. Ўзбек халқ эртақларидаги шарт-синов мотиви ўз ҳаётий асосига эга. Бу асосни шартлар инсонга туғилишидан аввал кўйила бошланганида кўрамиз. Муқаддас китоблар ҳам дунё шарт-синов асосига қурилганидан хабар беради.

Фольклоршуносликда шарт-синов мотиви ўрганилган, аммо туш, от, илон, сеҳрли буюмлар каби алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Бу масала муаммо сифатида кўйилди ва бир неча хулосаларга келинди:

Ўзбек халқ эртақларидаги шарт-синов мотивини ўрганишда К.Леви-Строс, Ж.Ж.Фрэзер, В.Я.Пропп, А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский тадқиқотлари ўзбек фольклоршунослиги учун ҳам зарурий назарий манба бўла олади.

Ж.Ж.Фрэзер, В.Я.Пропп тадқиқотлари маросим ва адабий манба доирасида олиб борилган. Маросимдаги, адабий манбадаги шарт-синов мотивлари генезисини ўрганишда муқаддас китобларда баён этилган сюжетлар муҳим аҳамиятга эга. Қуръони карим, Инжил, Таврот, Забур сюжетлари илоҳий воқелик тушунчасини беради. Адабий манба илоҳий воқелик билан ҳаётий воқелик муносабатидан туғиладиган учинчи воқеликдир. Илоҳий воқеликни Платон Демург давр – илк яралиш даври дея атаган. Яралиш даври, оламнинг тузилиши, пайғамбарлар ҳаётига оид китоблардаги сюжетлар умуммодел (ядро модел) ҳисобланади. Пайғамбарлик тарихи шу умуммоделнинг бир қисмини ташкил этади. Пайғамбарлар ҳаёти халқлар тақдирида такрорланади. Ядро сюжет – муқаддас китоблардаги сюжет “мироподобноя структура” (“умумўхшаш структура”), “всеединой модели бытия” (“борлиқнинг ягона модели”) тушунчаларига тенг келади. Илоҳий воқелик муқаддас китоблардаги архетиплар – набийлар, пайғамбарлар билан кечади. Улар синовни енгиб ўтишда оммага кўмак беради. Адабий воқелик адабий архетиплар билан ҳаракатланади. Адабий архетиплар муқаддас китоблардаги архетипларнинг қайта ишланган шаклидир.

Илоҳиётга кўра дунё синовлар майдонидир. Қуръони карим хабарига кўра, “Ал-Мийсоқ” куни билан бу тизим ўрнатилган. Шарт-синов мотивининг асоси “Ал-Мийсоқ” аҳдига туташади. “Арш кутубхонаси”, “азал китоби” тушунча архетиплари мавжуд-

ликнинг ягона ва умумий вақти тушунчасини беради. Мана шу фикрга таяниб ўзбек эртақларидаги шарт-синов мотивларини ва пайғамбарлик сюжетларини бир нуқтага келтириш мумкин. Улар ўртасидаги боғлиқлик шу мантиққа таянади.

Муқаддас китоблардаги синов, эртақлардаги синов бир хиллиги куйидаги тизимда кўринади:

Аҳд → шарт → таъқиқ – синов → мукофот ё жазо

Эртақларда шарт тури даъвога, аҳдга кўра белгиланади.

Биз аниқлаган шарт-синов мотивларининг 133 таси пайғамбарлик тарихи билан алоқадор. Фикримизни А7С. Ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган ноёб нарсани топиш (103, 248) гилам, ҳасса, ойна, олма) мотивидаги ҳассани топиш шарти бўйича асослайлик. Ҳасса ибтидо қуроли эканлиги ҳақидаги “Ангур ва Тангур” космогоник мифи Мусо а.с. сюжетига мос. Ҳасса Иброҳим а.с., Довуд а.с. сюжетларига ва Худо ҳассаси тушунча архетипига туташ. Миф намуналари сюжетлари илоҳиёт сюжетларидан кўчирма. Қаҳрамонга топиб келиши буюрилган ҳасса, ойна каби буюмлар ўз генезисига эга ва бу генезис пайғамбарлик тарихига, умуммоделга бориб туташади. А42. Тобути сокинани келтириш мотиви Мусо а.с. сюжетига алоқадор.

Ядро моделдаги синовлар адабиётда айнан ёки тескари ифода этилади. Тақиқланган мевани емаслик, тақиқланган ичимликни ичмаслик тақиқи баъзи эртақларда Қуръони карим, Тавротдаги мева туфайли жаннатдан ҳайдалиш мотивига айнан мос келади, баъзи эртақларда тескари ифода этилади. Тескари ифода этилган мотивларга мевани келтириш, тотемни қурбон қилиш мотивлари мисол бўлади. Маросим шартига кўра аёлнинг мевани қўлга киритиши сепга, фарзандга эгалик қилишга тенг. Мева мотиви А1А, А1В, А1С мотивлари билан туташади.

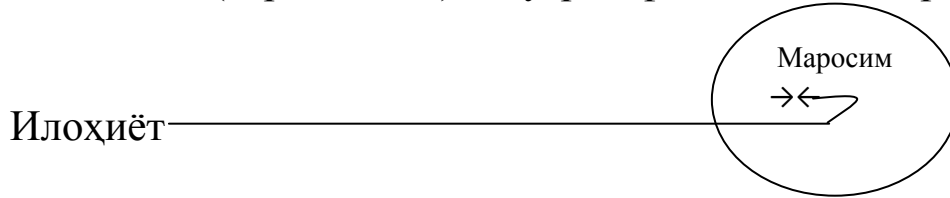
Маросимдаги тескари ифода маросим замиридаги ижодийлик билан боғлиқ. Демак, эртаққа қадар, маросимданок ижодийлик бошланади. Маросимни ташкил этиш, уюштириш, ниқоблар, махсус ижро сўзлари – инсоний идрокнинг ижодий формасидир. Ядро воқеликни эркин қабул қилиш тескари ифодаларни юзага келтирган, ифода символлари яратила бошланган. Дастлабки ниқоб Одам а.с, Ҳавонинг дарахтлардан либос сўрашига алоқадор. 1-ниқобга тақиқ бузилгач, жазодан беркиниш учун эҳтиёж туғилган.

Шарт-синов мотивлари миф билан қонуниятлар асосида муносабатга киришади. Умуммодел ва мифдаги шарт-синов мотивлари

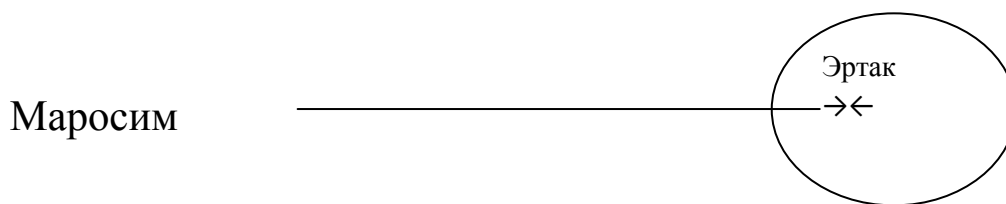
жуда яқин. Эртақлар ижодийлик қутбида жойлашгани учун уларда шарт-синов мотивлари интерпретация ҳолатида учрайди.

Ядро моделдан узилган мотив икки ўринда тескари ифодага айланиши мумкин:

1. Илоҳиёт (ядро модель) нотўғри ифода этилган маросим ичида:

2. Маросимнинг ўзининг тескари талқинида:

Маросимда қизни қурбон қилиш шарти эртақда қизни қутқаришга айланади. Ядро моделдан келаётган мотив бадииятга қадар маросим чегарасидан ўтади. Маросим ҳаётийликни, ижтимоийлашувни акс эттиради.

Илоҳий воқелик → маросим → эртақ

Фольклорда сюжет ва мотив муносабатини маросим бошқаради. Ядро сюжет маросим чегарасида мотивларга парчаланиди ва эртаққа кўчади. Маросим Ҳаводан бошланади. Маросим тарихи аёл жинси тарихи билан тенг юради. “Чоймомо”, “Суз хотин” маросимлари назарқарда аёлларнинг кароматлари билан амалга оширилган.

Шарт-синов мотивларини буюмни қўлга киритиш, жониворни қўлга киритиш, кимнидир келтириш, кучни синаш, сафар, тақик каби бир неча туркумларга таснифлаш мумкин.

Тақикни бузган қаҳрамонга қиёфасини ўзгартириш жазоси берилган. Фольклорда жазо трансфигурациядан бошланади. Жазога қадар ҳам қаҳрамон эпик макон ва эпик вақтни банд қилган бўлади. Қийинчиликлар қиёфа ўзгаришидан сўнг келади. Илоҳиётда бўлса жазонинг иккинчи босқичи сифатида кечади. Илоҳий макон ва илоҳий вақтдан ҳайдалиш, сўнг трансфигурация.

Биз ўрганган ва ўрганаётган фольклор материалларининг кўп қисми илоҳий китоблар ва ягона эътиқодга нисбатан уйғонган қар-

шилиқ ҳосиласидир. Қуръон каримдаги сара ҳайвонни (туяни) сўймаслик шарт эртакларда тескари ифода этилади. В сеҳрли жониворни қўлга киритиш мотивлар тизими шу асосга таянади.

Илоҳиётдан узилган ҳар қандай илм ўз йўлини йўқотади. Муқаддас китоблардаги архетипларга туташмаган эртак қаҳрамони адабий архетип сифатида қаралмайди, синов мотиви генезиси қоронғулигича қолади.

Ўзбек халқ эртакларидаги шарт-синов мотивлари жуда бой ва умумлашма хулосалар чиқаришга имкон беради. Бу мотивлар ўзида кенг кўламли маълумотларни сақлайди.

Биз келган асосий хулоса шуки, инсон умри синов фаслларидадан иборат.

Шарт-синов фольклор-мифологик мотивлари тематик каталоги

2-жадвал

- А. **Буюмни** қўлга киритиш
 А1А. Дарахт барги (194)
 А1В. Бахт дарахти барги (225)
 А1С. Ҳаёт дарахти илдизи, япроғи (56)
 А2. Қирқ қозонни (191)
 А3. Ойнаи жаҳоннома (191, 62)
 А4А. Йўлбарс сути (190)
 А4В. Сигир сути (1)
 А5. Йўқолган 4 та олтин ғишт (190)
 А6. Олтин ковуш (212)
 А7А. Гулни (30)
 А7В. Бу дунёда йўқ гулни (212)
 А7С. Ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган ноёб нарсани топиш (103, 248)
 А8А. Равоқдаги малика қўлидан узук олиб тушиш (211)
 А8В. Қайнаётган сутдан узукни олиш (195)
 А9. Рўмолни топиш (260)
 А10. Кўза олиб келиш (1)
 А11. Тупроқ олиб келиш (1)
 А12. Кийик шохини олиб келиш (1)
 А13. Сигирга курак олиб келиш (1)
 А14. Ўроқ олиб келиш (1)
 А15. Кўмир олиб келиш (1)
 А16. Туз олиб келиш (3)
 А17. Пичоқ топиб келиш (3)
 А18. Дуони қўлга киритиш (33)
 А19. Уч қовоқдан бир қовоқни келтириш (41)
 А20. Равот бунёд қилиш (53)
 А21. Оқ ўтов бунёд қилиш (53)
 А22. Жомни келтириш (53)
 А21. Қатиқ олиб келиш (бош ювишга) (53)
 А23. Ҳовуз сувини (53)
 А24. Ялмоғизнинг ойна, тароқ, қайчисини қўлга киритиш (53)
 А25. Сирли шамчироқни олиб чиқиш (55, 113)
 А26. Йўқолган қасрни топиш (55)
 А27. Ялтиллама сопол товоқни (62)
 А28. Кўриқда маликанинг олмасига эга бўлиш (80)
 А29. Олтин ҳовузни олиб келиш (81)
 А30. Меҳригиёни олиш (87)
 А31А. Нонга тўйдириш (89)
 А31В. Тузга тўйдириш (89)
 А32. Қизнинг кўзига эгалик қилиш (94)
 А33. Шоҳнинг жонон пиёласини (100)
 А34. Сойдан чиройли тош териб келиш (103)
 А35А. Жуволдизни (117)
 А35В. Нинани (117)
 А36. Ҳолвани (118)
 А37. Гавҳарни (120)
 А38. Оловни топиш (132)
 А39. Хазинани (142)
 А40. Гулни (143)
 А41. Шоҳ узугини топиш (162)
 А42. Тобути сокинани (172)
- В. Сехрли **жониворни** қўлга киритиш
 В1А. Қушни келтириш (89, 194, 195)
 В1В. Оққушни топиб келиш (260)
 В1С. Сирли қуш гўштини ейиш (25)
 В1Д. Мурқумомо қуш гўштини ейиш (103)
 В2. Гулиқаҳқаҳни келтириш (191)
 В3А. Булбулигўёни келтириш (188)
 В3В. Булбулни келтириш (30)
 В3С. Тўтини топиш (68)
 В3Д. Тилла қушни (69)
 В4А. Шоҳнинг отаси азасига сўйилган қора байир отни келтириш (212)
 В4В. Ялмоғизнинг тулпорини келтириш (260)
 В4С. Қанотли оқ отни (30)
 В4Д. Девнинг қора отини келтириш (33)

- V4E. Тилсим отни йўқ қилиш (80)
- V5A. Саккизта йўлбарс олиб келиш (207)
- V5B. Йўлбарс боласини (89)
- V6. Ҳотамнинг отининг бошини (207)
- V7. Юганланган оқ хўроз (264)
- V8. Тозини олиб келиш (1)
- V9. Кийикни қўлга олиш (51)
- V10. Эшакни қўлга киритиш (79)
- V11. Олтин балиқларни топиш (81)
- V12. Оқ, қора, сариқ қўйни (157)

C. Кимнидир келтириш

- C1A. Маликани (194, 18, 30, 33, 52, 89, 178)
- C1B. Дарё қизини (195)
- C1C. Сангил сополтош исмли қизни (30)
- C1D. Пари қизни (81)
- C2. Одамларни Девсафиддан қутқариш (189)
- C3. Ҳотамнинг бошини (207)
- C4A. Шаҳзодани келтириш (89, 203)
- C4B. Кенжа шаҳзодани ялмоғизга келтириш (216)
- C5A. Қизни келтириш (203)
- C5B. Қизни келтириш (200, 41)
- C5C. Илоннинг кампирдан уч қизини келтиришини сўраши (199)
- C5D. Қизни оқ туяга миндириб девга жўнатиш (218)
- C5E. Сулув қизни олиб келиш (216)
- C6. Рустамни тирик ушлаш (244)
- C7. Шоҳ оғасини топиб келиш (25)
- C8. Кўнгил очишга масхарабоз олиб келиш (30)
- C9. Йўқолган хотин, онани топиш (55)
- C10. Йўқолган маликани топиш (56)
- C11. Буюмнинг эгасини топиш (60, 70)
- C12. Моҳир курандозни топиш (84)
- C13. Қирон акани олиб келиш (88)
- C14. Ўғри қизни (116)
- C15. 4та гувоҳ топиб келиш (134)

D. Куч синаш

- D1. Қўлни сиқиб кўришиб кўриш (193)
- D1A. Қобирғаларни сиқиб кўришиб кўриш (201)
- D2. Отанинг аждар қиёфасига кириши (189)
- D3. Боғланган томирларни чираниб узиш (189)
- D4A. Тўққиз қўйнинг гўштини ейиш (189)
- D4B. Овқат ейиш (212)
- D4C. Икки хўкизни ейиш (48)
- D4D. 100 ботмон нон ейиш (89)
- D4E. 100 ботмон тузни ейиш (89)
- D4F. 100 тулум қатикни ичиш (89)
- D4G. 100 ботмон ердаги йўнғичқани ейиш (89)
- D5. Қиздирилган темир хонадан омон чиқиш (212)
- D6. Югурик кампирни ортда қолдириш (212)
- D7A. Экилган арпани бир кечада териб олиш (212)
- D7B. Ўн ботмон тарикни бир таноб ерга сочиб, йиғиш (203)
- D7C. Қирқ кунда ерга беш пуд тарик сочиб, уч хайдаб, қирқ кунда териш (216)
- D7D. Қирқ қоп тарикни ерга сепиш, битталаб териш (48, 52)
- D7E. 100 ботмон тарик, буғдой, арпани аралаштириш сўнг ажратиш (89)
- D7F. Аралаштирилган мош ва гуруч-ни ажратиш (97)
- D7G. Бир сават пахтани йигириш (97)
- D9A. Равоқдаги малика қўлидан сув ичиб тушиш (211)
- D9B. Қизни тепалиқдан олиб тушиш (245)
- D10. Куёвларни овда синаш (209)
- D11. Қирқ қулоқли олтин соққани иргитиш (204)
- D12. Бир қоп юнгни бир уриб ерга киритиш (203)

- D13. Уч хонали уйни иситиш учун филда ўтин келтириш (203)
- D14A. Аждарни ўлдириш (202, 250, 52, 66, 178)
- D14B. Аждар кушни ўлдириш (76)
- D15A. Камондан ўқ отиш (201, 74)
- D15B. Чинор устидаги тангани уриб тушириш (260)
- D15C. Дарахт устидаги нос қовоқни уриб тушириш (63)
- D16. Шамширбозлик (201)
- D17. Гурзибозлик (201)
- D18. Айиқларни ҳайдаш (201)
- D19A. Кураш (56, 125, 201, 227)
- D19B. Шер билан кураш (258, 25)
- D19C. Хўкиз полвонни енгиш (250)
- D20. Маликанинг ўзи билан курашиш (63, 172, 201)
- D21A. Тиконзордан ялангоёқ ўтиш (199)
- D21B. Пойга (30)
- D22A. Ариқ қазиб, боғ экиб, гул ўтқазиш (216)
- D22B. Дарё устида иморат солиш (261)
- D22C. 30 кунда тилла уй қуриш (30)
- D22D. Қаср қуриш (55, 85, 91)
- D22E. Таги ерга, боши кўкка тегмас равоқ солиш (82, 167)
- D22F. Денгиз устида таги ерга, боши кўкка тегмас кўприк солиш (82)
- D22G. Тилла иморатни етти қават осмон устига чиқариб бериш (85)
- D23. Учта шернинг орасидан омон чиқиш (216)
- D24. Тўнкани бир болта уриб, минг бўлак қилиш (216)
- D25A. Девларни ўлдириш (225)
- D25B. Бўрини жазолаш (45)
- D26C. Ўўлбарсни жазолаш (45)
- D26A. Чинорни бир қўлда кўпориш (228)
- D26B. Қирқ дарахтни кўпориш (63)
- D26C. Дарахтни қўлда сиқиб, сувини чиқариш (125)
- D27. Най чала олиш (244)
- D28. Шер болаларини ўлимдан қутқариш (244)
- D29A. Тегирмон тош билан уйчани бузиш (30)
- D29B. Тегирмон тошни кўтариш (52)
- D29C. Соққани улоқтириш (73)
- D30. Бир товоқ ош билан еру кўкдаги одамларни тўйдириш (261)
- D31A. Бир тухумдан хўкиз чиқариб бериш (82, 261)
- D31B. Кўзадан тилла чиқариб бериш (48)
- D32. Бир бола туғилсин, туғилибоқ гапириб, юрсин (82, 261)
- D33. Рум шоҳини енгиш (26)
- D34. Шоҳ душманини енгиш (28, 30)
- D35. Қўрқиб қочмаслик (30)
- D36A. Ирғитилган камарни 1-бўлиб олиб келиш (30)
- D36B. Отилган ўқ-ёйни 1-бўлиб олиб келиш (74)
- D37. Отишиш (43)
- D38. Тутишиш (43)
- D39. Чопишиш (43)
- D40. Тоғларни хавончада янчиш (39)
- D41. Юрак қони билан ерни қизартириш (39)
- D41. Ўзини ўлдиртириш, кўмдиртириш (39)
- D42A. Дуо билан маймунни одам ҳолига қайтариш (49)
- D42B. Бошқа қиёфага кириш
- D43A. Маликани гапиртириш маҳорати (51, 58)
- D43B. Шаҳзодани гапиртириш маҳорати (58)
- D44. Ноғорани бир тепиб ёриш (52)
- D45. Нон ёпиш (53)
- D46. Кийим тикиш (53)
- D47. Ялмоғиз сочини боғлаш (53)
- D48. Чексиз бойлик келтириш (55, 59, 91, 94, 105)
- D49. Чексиз шон-шухратга эга бўлиш (56)
- D50. Бўйи 1, соқоли 40 қарич чолни енгиш (56)
- D51A. Ҳунар ўрганиш (57)

D51B. Ҳеч ким билмайдиган хунар ўрганиш (138)
 D52. Шахзодага илм ўргатиш (58)
 D53. Ошиқда ютиш (58)
 D54. Танадан тук юлинганди оғриққа чидаш (63)
 D55A. Девни ўлдириш (66)
 D55B. Якчашмни ўлдириш (89)
 D56. Шаҳарга сув чиқариб бериш (66, 70)
 D57. 40 кун тўй қилиб бериш (105)
 D58A. Ерни тепиб қатигини ўйнатиш (125)
 D58B. Ерни тепиб ўра қилиш (125)
 D59. Бир ботмон ердан 200 ботмон ғалла олиш (129)
 D60. Омонатга танга бериб синаш (141)
 D61. Ҳайвонларни қўлга ўргатиш (150)
 D62. Нотўғри маълумотга чалғи-маслик (51, 66, 172)
 D63. Қудуқдан сув торттириб кўриш (172)
 D64. Осмондаги одамларни ерга тушириш (175)
 D65. Ер, сув остидаги одамларни ер устига чиқариш (175)
 D66. Осмон ва ер ости, сув ости одамлари ихтиёрини шоҳга олиб бериш (175)
 D67. Отни баҳолатиб кўриш (177)
 D68. Гавҳарни баҳолатиб кўриш (177)
 D69. Сизгирликни синаш (кўрпача остига қоғоз, нўхат қўйиш) (177)
 D70. Бўлгуси қайнота уйида хизмат қилиш

Е. Номаълум буюмни бўлишиш

E1. Тилла бўлса, меники (192)
 E2. Гўзал қиз бўлса, меники (192)
 E3. Одам бўлса, меники (192)

Ғ. Ёрдам олиш учун бажариладиган шартлар

F1. Сирли сўзларни девларга айтиш (191)
 F2. Аждарни ўлдириб, қуш болаларини қутқариш (191)
 F3. Елкага муҳр бостириш (209, 59)
 F4A. Кўмакчи кампирга учар сандик ясаб бериш (242)
 F4B. Кўмакчига қинида бир, ўзи 40 қарич қилич ясаб бериш (229)
 F4C. Кўмакчига кема ясаб бериш (30)
 F4D. Кўмакчига кўк эшак бериш (30)
 F4E. Кўмакчига болта бериш (30)
 F4F. Кўмакчига 20 қорамол, 20 меш шарбат, 20 кун муҳлат бериш (33)
 F4G. Кўмакчига очилса 40, ёпилса 1 газлик қилич бериш (66)
 F4H. Кўмакчига узунни 40, эни 40 қарич кетмон, белкурак бериш (66)
 F4I. Кўмакчига 40 кадоқ ёғ, гўшт, пиёз, туз, 40 поғонали шоти, 40 қиз бериш (175)
 F5. Кўмакчига уч оғиз гапдан бирига шерик бўлиш ҳақини бериш (233)
 F7. Қоринни тўйдириш (266)
 F8. Хафа қилиш (266)
 F9. Даволаш (266)
 F10. Озод қилиш (248, 21, 50)
 F11. Тумшукни чайиш (1)
 F12. Хачирни 100 марта миниш (3)
 F13. От туёғидаги икки эллик хатни ўқиш (3)
 F14. Бир фотиҳа ўқиш (8)
 F15. Ўз боласини тулқига ташлаш (10)
 F16. Кийикнинг инсон боласини эмизиши (30)
 F17. Сирга эга бўлиш учун ўлиш (44)
 F18. Тўйга бормаслик (48)
 F19. Узукни кўзага ташлаш (48)
 F20. Сочни куйдириш (49)
 F21. Семурғ болаларини аждардан қутқариш (50, 56)
 F22A. Икки ойлик овқат, сув тайёрлаш (50)
 F22B. Кўмакчига сув деса гўшт, гўшт деса сув бериш (85)
 F23. Девларга отамеросни бўлиб бериш (51)

- F24. Нотўғри маълумотга чалғимаслик (51, 66)
 F25. Узукни тошга суркаш (55)
 F26. Девга буйруқ бериш (55)
 F27. Кўмакчини кўркитиш (58)
 F28. Никоҳга рози бўлиш (58)
 F29. Аёлни ўлдириш (61)
 F30. Салом бериш (63)

G. *Аломатлар*

- G1. Қон чиқса, тошни кўтариш (191)
 G2. Аждарнинг ўлими – озодлик (191)
 G3. Дарахт ковагидаги тупроқдан бериш – манзилга етганлик (244)
 G4А. 6 ойда қайтмаслик – ўлим (26)
 G4В. 1 ойда қайтмаслик – ўлим (62)
 G4С. 3 кунда қайтмаслик – ўлим (106)
 G4D. Эрнинг 3 йилда қайтмаслиги – хотиннинг бошқа эр қилиши (134)
 G5. Шамширнинг йўқолиши – ўлим (52)
 G6. Қирқ ботмон темир ҳассанинг жуводиз бўлиши – парининг топилиши (53)
 G7. Қирқ ботмон темир чорикнинг ғалвирдай бўлиши – парининг топилиши (53)
 G8. Сувнинг қонга айланиши – бегона назар текканлик (53)
 G9. Сувнинг йирингга айланиши – бегона назар текканлик (53)
 G10. Дарёдан оқ кўпик чиқиши – тириклик (53)
 G11А. Дарёдан қизил кўпик чиқиши – ўлганлик (53)
 G11В. Қиличдан қон томса – ўлганлик (53)
 G12. Мени йиқитсанг – уни йиқитасан (56)
 G13. Ошнинг айнимаслиги – тириклик (62)
 G14. Ботир товонига игна санчиш – уйғотиш (74)
 G15А. Бахт қушининг бошга қўниши – подшолик (75, 105)

- G15В. Бахт қушининг бошга қўниши – шахзодага турмушга чиқиш (170)
 G15В. Ҳумонинг салқини тушса – авлод-аждоди подшо бўлади (84)
 G15С. Ҳумонинг товушини эшитиш – етти авлоди учун қутли замон бўлади (84)
 G16. Оқликка (ёруғликка мешдан) чиқиш – тутқуннинг ҳақлиги (98)
 G17. Гулнинг сўлиши – қулфат (112)
 G18А. Биринчи бўлиб кириб келиш – ўлим (114)
 G18В. Биринчи бўлиб кириб келиш – шоҳлик (149)
 G19. Ёши катталиқ – кўпроқ тиллага эгалик (136)
 G20. Кўп ашула айтиш – кўпроқ тиллага эгалик (136)
 G21. Ноғорани чалиш – шартлашишга розилик (150)
 G22. Яхши туш кўриш – фоз гўштига эга бўлиш (160)
 G23. Қирқ кун ухлаш – ботирлик, танланганлик

Н. *Шахсини аниқлаш* синовлари

- Н1. Сўзга тутиш (190)
 Н2. Исмини аниқлаш (30)
 Н3А. Жинсини аниқлаш (30)
 Н3В. Чўмилишга олиб бориш (92)
 Н3С. Эгар ва кўғирчоқ танлашига қараб аниқлаш (92)
 Н3D. Ўриндаги гулнинг сўлиган, сўлимаганига қараб (92)
 Н4. Қимматбаҳо тошни баҳолатиб кўриш (31)
 Н5. Таом едириб кўриш (40)
 Н6. Ўзига ҳикоя айттириб кўриш (49, 105)
 Н7. Қизни чопишни буюриш (49)
 Н8. Кавуш ўлчамига қараб эгасини аниқлаш (97, 170)
 Н9. Нон кўтартириб кўриш (172)

І. *Сафар*

- І1. Нариги дунёга (190)

- I2. Қахрамонни Девсафид маконига олиб бориш (189)
 I3. Шоҳ қизига совчиликка бориш (188)
 I4. Борса келмасга бориш (210, 56)
 I15. Етти зулмат дарёсидан ўтиш (50)
 I16. Девлар мамлакатига (56)
 I17. Сафардан дунёдор бўлиб қайтиш (71, 87, 150)
 I18. Қовун палласи тушган йўлдан келиш (157)

J. Тақик

- J1A. Олтин пиёладан сув ичмаслик (189)
 J1B. Айик ичадиган сувдан ичмаслик (90)
 J1C. Кийик ичадиган сувдан ичмаслик (90)
 J2. Пичоқни белдан ечмаслик (203)
 J3. Бокқа кирмаслик (203)
 J4. Сирли куш гўштини емаслик (25)
 J6. Шоҳнинг ўз аҳдини бузмаслиги (28)
 J7A. Суратни сувга, шамолга кўрсатмаслик (30)
 J7B. Қиз суратига узоқ тикилмаслик (75)
 J8A. 40/3/1 кунгача қизга уйланмаслик (31, 52, 60)
 J8B. 40 кун қизга овқат бермаслик, кўрмаслик, тилга олмаслик (58)
 J9. Қондан кечиш – ўлдирмаслик (31)
 J10A. Қоғоздаги дорига тегса, шишадаги дорига тегмаслик (33)
 J10B. Қизга тегсанг, рўмолига тегма (33, 69)
 J10C. Қушни олсанг, қўноғини олма (69)
 J12. Хатни очмаслик (39)
 J13. Юзидаги ниқобни ечмаслик (41)
 J14. Кўзни вақтинча очмаслик (41)
 J15. Гавҳар шамчиروقқа қарамаслик (41)
 J16. Олгин, олдирма (41)
 J17. Отни сўймаслик (41)
 J18. Теракни кесмаслик (41)
 J19. Оқ уйга кирмаслик (48)
 J20. Кўзига кўринмаслик, кўзига қарамаслик (49)
 J21. Гапирмаслик (49, 73, 80, 145, 146)
 J22A. Қирқинчи бокқа кирмаслик (49)
 J22B. Қирқинчи хужрага кирмаслик (88)
 J23. Турмушга чиқмаслик (49)
 J24. Уйга қайтмаслик (49)
 J25. Маишат, ичкиликка берилмаслик (49) жазо: тош қотиш
 J26A. Дев номини тилга олмаслик (50)
 J26B. Малика номини тилга олмаслик (131)
 J27A. Тугунни очмаслик (51)
 J27B. Қутини очмаслик (88)
 J28. Пари танасининг одам танасига тегмаслиги (51)
 J29. Яланғоч парига қарамаслик (53)
 J30. Парининг мушук либосини куйдирмаслик (53)
 J31A. Севмаганга тегмаслик (56)
 J31B. Мажбурий никоҳга олмаслик (75)
 J32A. Ҳаммомга кетаётга куёвга кўз ташламаслик (58)
 J32B. Маликага кўз ташламаслик (60)
 J33. Маҳкумнинг сўнгги тилагини рад этмаслик (58)
 J34. Пичоқни акаларга кўрсатмаслик (59)
 J35. Пичоқ сирини айтмаслик (59)
 J36. Азали аёлга эркакнинг қарамаслиги (60)
 J37. Ўлим келтирувчи от ҳақидаги сирни айтмаслик (66)
 J38. Ўлим келтирувчи куш ҳақидаги сирни айтмаслик (66)
 J39. Ўлим келтирувчи аждар ҳақидаги сирни айтмаслик (66)
 J40. Парилик қанотини қирқувчи сўзларни айтмаслик (68)
 J41. Парининг юзидаги 40-пардани кўтармаслик (68)
 J42. Оилали эркакнинг уйланмаслиги (78)
 J43. Сеҳрли отнинг жиловига тегмаслик (81)
 J44. Меҳригиё сирини айтмаслик (87)
 J45. Йўлдан қайтмаслик (89)

- J46. Қиз туғмаслик (95)
 J47. Маҳкумнинг сўнги сўзини қайтармаслик (100)
 J48. Шахзоданинг ўлим хабарини келтирмаслик (106)
 J49. Гуноҳсизни ўлдирмаслик (117)
 J50. 45 ёшдан ошганларни тирик қолдирмаслик (120)
 J51. Ёлғон сўзламаслик (143)
 J52. Подшоҳ оиласи маълумотарини айтмаслик (150, 174)
 J53. Исмни ўзгартирмаслик (154)
 J54. “Очил супрам” демаслик (155)
 J55. “Газла газим” демаслик (155)
 J56. “Пишди палов” демаслик (155)
 J57. “Чиқ қовоқдан” демаслик (155)
 J58. Ямоқчилик қилмаслик (161)
 J59. Ковуш эгасидан бошқага уйланмаслик (170)
 J60. Бола туғилганда отанинг уйда бўлмаслиги
 J61. Сочни кесмаслик
 J62. Сингилнинг акага тегмаслиги

К. Шифо

- K1A. Булбулигўё сайроғи – кўз очилишига (188)
 K1B. Румдан дори келтириш – кўз очилишига (33)
 K2. Гулпаризод гулидан искатиш (210)
 K3A. Маликани даволаш (45)
 K3B. Гапиртириш (202, 88, 36)
 K3C. 60 оғиз ёлғон билан гапиртириш (138, 202, 88, 36)
 K3C. Маликани гапиртириш (248)
 K3D. Тўтини гапиртириш (252)
 K4. Булоқ суви – тош қотган ука учун (202)
 K5. Куёвни кулдириш (24)
 K6A. Тош қотган йигитни аслига қайтариш (34)
 K6B. Тош қотган йигитни энг золим одам қонида чўмилтириш (34)
 K6C. Тош қотган йигитни тўтилар қўнган дарахт остидаги булоқда чўмилтириш (34)

- K6D. Тош қотган йигитни Хизр таёғи билан туртиш (66)
 K7. Айни йигитга турмушга чиқиш – тирик қолиш учун (36)
 K8. Йигитни даволаш (39)
 K9. Қизни аввалгидай хушрўй қилиш (43)
 K10. Карни тузатиш (43)
 K11. Кўрни тузатиш (43)
 K12. Оёқни бутун қилиш (43)
 K13. Айни қайрағоч япроғини эзиб ичириш (45)
 K14A. Йигит ёши – қизни хушига келтириш (48)
 K14B. Қиз ёши – йигитни 40 кунлик уйқудан уйғотиш (74)
 K15. Ёрилган қоринни тикиб қўйиш (53)
 K16. Ҳаёт дарахти илдизи, япроғини қайнатиб ичириш (56)
 K17. Уч парининг қонидан бир қошиқдан ичиш (58)
 K18. Шоҳ қўлидаги зирапчани олиш (62)
 K19. Аждарнинг калла мағзи – кўҳна касалларга (71)
 K20. Оқ қушнинг ўнг қаноти гўшти қайнатилган сувини ичиш (80)
 K21. Олмурт шохини қайнатиб ичириш (92)
 K22. Эчкини сўйиш (111)
 K23. Ўғай ўғил гўшти – бош қоронғига (117)
 K24. Айиқ сути – тиш оғриғига (143)
 K25. Пари супасида ётиш – бел оғриққа (143)
 K26. Толнинг салқини – силга (175)
 K27. Тут пўстлоғи қайнатилган сув – яраларга (175)
 K28. Ажриқ томирининг талқони – ҳамма иллатларга (175)
 K29. Кучли хайқиришга мажбурлаш – тикилган суякни чиқариш (175)
 K30A. Чинор баргини қайнатиб ичиш – хушга келтириш (178)
 K30B. Ҳирот хазинасидаги дори – хушга келтириш (178)

L. *Ғайритабий җомиладор бўлиш* шартлари

L1. Туғилган болани 7 ёшда ялмоғизга бериш (209)

L2A. Туғилган болаларга Тоҳир, Зухра номини бериш (24, 60)

L2B. Туғилган болаларга Ҳасан, Ҳусан номини бериш (60)

L2C. Туғилган болаларга Фотима, Зухра номини бериш (60)

L3. Туғилган болаларни ажратмаслик (24)

L4. Туғилган болаларни унаштириш (24)

L4. Катта тўй қилиб бериш (46)

L5. Подшога туғиладиган ўғлини 40 кун кўрсатмаслик (172)

L6. Олма ейиш (209)

L7. Болани аташ

M. *Никоҳда қолиш* шарти

M1. Қизнинг кечани ўз уйида ўтказиш шарти (206)

M2. Куёвнинг китоб ўқиши (206)

M3. Икки қизнинг бир йигитга турмушга чиқиши (28)

M4. Тош қотган йигитни аслига қайтариш (34)

M5. Келиннинг юзини кўрсатмаслиги (41)

M6. Тезроқ уйланиш, йўқса қизнинг қаптарга айланиши (41)

M7. Пари танасининг одам танасига тегиши (51)

M8. Работ ва оқ ўтовга эгалик қилиш (53)

M9. Қайтадан никоҳлаш (62)

M10. Эр келгунча хотиннинг зиндондан ихтиёрий чиқмаслиги (68)

M11. Эрга хиёнат қилмаслик (112)

N. *Қариндошликнинг сақланиши* шартлари

N1. Танланган қизга уйлантириш (98, 202)

N2. Маликадан воз кечиш (202)

N3. Ҳовлига битта тандир қуриш (226)

N4. Биринчи дуч келганга турмушга чиқиш – опа-сингиллик сақланиши учун (56)

N5. Шоҳнинг ўғли талаби билан келинини ўлдириши (58, 116)

N6. Сингилларни ота талаби билан чолларга бериш (59)

N7. Отанинг эшонига бўйсунуш (128)

N8A. Ўлганда қариндошни қариндош ювиб, кўмиши (135)

N8B. Ўлганда қариндош қабри бошида қариндош 3 кун бўлиши (135)

N9. Бир неча аёлнинг бир кишига турмушга чиқиши (51)

OA. *Сир, жавобни* топиш

O1. Шириндан ширин, аччикдан аччик?.. (196)

O2. Икки тоғнинг жангини тўхтатиш сирини (195)

O3. Балиқни қимирлатиш сирини (195)

O4. Ҳўкизни болалатиш?.. (196)

O5. Шоҳнинг бобоси кимлигини аниқлаш (221)

O6. Отнинг камчилиги, фазилатини аниқлаш (221)

O7. Қимматбаҳо тошнинг сирини (221)

O8. Дарахтни қайта кўкартириш сирини (219)

O9. Деворни ким тиклайди?.. (219)

O10. Маликага ким уйланади?.. (219)

O11. Балиқни соғайтириш сирини (219)

O12A. 1 дона садаф ниманинг рамзини (245)

O12B. 2 дона садаф ниманинг рамзини (245)

O13. Шакар ва гавҳар кукуни аралашмаси ниманинг рамзини (245)

O14. Бола кимга эркалик қилади (237)

O15A. Қурбақа гўзалми, парими (114, 226)

O15B. Тошбақа гўзалми, парими (73)

O15C. Оқ ва қора қурбақадан қайси чиройли (78)

- О16. Яхшиликка яхшиликми, ёмонликми (4)
- О17. Кулдириш сири (10)
- О18. Қора шоҳни енгишда ёрдам бериш билан сирни билиш (31)
- О19. Қарғанинг қағ-қағи таъбири (31)
- О20. Тушнинг таъбири (31, 73)
- О21. Тандир ичида яшовчи бир хил чопонли чол-кампир сирини билиш (44)
- О22. Қабристондаги чолнинг тинимсиз йиғиси сабабини билиш (44)
- О23. Нонвойнинг нонларни дарёга оқиши сабабини билиш (44)
- О24. Эгарчининг ўз ясаган эгарини синдириши сири (44)
- О25. Санобар шоҳнинг севгилиси Гулни қийнаш сири (44)
- О26. Аввал билиш, кейин сўйиш (44)
- О27. Кулгунинг сабаби (44)
- О28. Гиламчани учирининг сирли сўзлари (44)
- О29. Бўрини жазолаш сири (45)
- О30. Йўлбарсни жазолаш сири (45)
- О31. Аждарни ўлдириш сири (48)
- О32. Савол сўрамаслик шарт билан билиш (49)
- О33. Маймундан асл одамга айланиш сири (49)
- О34. Кўй терисига кириш орқали сир билиш (49)
- О35. Шаҳарга кириш сири (50)
- О36. Эшикни ёпиш сўзлари (53)
- О37. Эшикни очиш сўзлари (53)
- О38. Туяни ишлатиш сўзлари (53)
- О39. Пичоқнинг қулини ишлатиш сўзлари (59)
- О40. Чироқнинг қулини ишлатиш сўзлари (55)
- О41. Эрни уришдан қайтариш сўзлари (58)
- О42. Сув устида қаср қуриши сирини билиш (59)
- О43. Ялтиллама сопол товоқни олиш сири (62)
- О44А. Ўлим келтирувчи отни аниқлаш сири (66)
- О44В. Ўлим келтирувчи қушни аниқлаш сири (66)
- О44С. Ўлим келтирувчи аждарни аниқлаш сири (66)
- О45. Отни кишнатмаслик сири (68)
- О45. Қизнинг боғланган кокилини ечтириш сўзлари (68)
- О46. Тилсимли тошнинг калити нима (76)
- О47А. Девларнинг жони қаерда (81)
- О47В. Қизнинг жони қаерда (94)
- О48. Шаҳзода тақдирини қурада аниқлаш (84)
- О49. Яхши ов қилиш сирини аниқлаш (87)
- О50. Шоҳга совуқ хабарни етказиш йўли (106)
- О51. Сувни сутдан ажратиш йўли (108)
- О52. Ўғай ўғилни гуноҳкор қилиш йўли (117)
- О53. Қўшиқ айттириш йўли (117)
- О54. Чумолиларнинг сув лабида юриши сабаби (120)
- О55. Ўрикнинг пишган заҳоти тўкилиб ерга сингиб кетиши сири (139)
- О56. Аждарнинг тўймаслик сири (139)
- О57. Подшо кафтидаги нима (142)
- О58. Косанинг тагида нима бор (147)
- О59. Чивин йўқ жой қаерда (166)
- О60. Ҳар бирининг ичида 40 ёлғони бор 3 ёлғон топиш (171)
- О61. Балиқ нега кулди (173)
- О62. Дарёнинг остида одам борми (175)
- О63. Сувости унидан нон қилиб ейиш сири (175)
- О64. Сувости косасини тиллага тўлдириш сири (175)
- О65. Луқмон ўғлининг чохда қолиб кетиш сири (175)
- О66А. Қушнинг ёмони (177)
- О66В. Ҳайвоннинг ёмони (177)
- О66С. Тўқайда нима ёмон (177)
- О66D. Одамнинг ёмони (177)
- О67. Икки пулга уч хил ейдиган нарса олиш (177)
- О68. Аждарни ўлдириш сири (178)

О69. Шоҳ: “Олиб келинг” – нимани
(183)

Сирни сақлаш учун

ОВ1. Ўтинни уйга олиб бориб бериш
(41)

Жавобни текшириш учун

О1. Қурандозни чоҳда сақлаш

Р. Жангга чақириш

Р1. Довул қоқиш (250)

Р2. Ноғора қоқиш (51)

Р. Шайтонни енгиш

Р1. Шайтонни енгиш (136, 140)

**С. Синов мазмунини йўқотган маро-
сим шартлари**

С1. Туғилган чақалоқларни кучук бола
билан алмаштириш (62)

*Изоҳ: Қавс ичида кўрсатилган рақам орқали 5-жадвалдан эртак номи,
нашири аниқланади.*

Қуръони каримдаги шарт-синов мотивини юзага келтирган асослар

3-жадвал

№	Асос	Сура	Изоҳ ва шарҳ
1	Бизни шундай тўғри йўлга бошлагинки, (у) Сен инъом (хидоят) этганларнинг йўлидир	Фотиҳа 6	Аллоҳ инъом этган кишилар: пайғамбар, сиддиқ ва шаҳидлардир. Улар кўрсатган кароматлар, белгилар алплик тизимида бор. Фольклорда синов шартларини танланган кишиларгина бажара оладилар.
2	Биз яна айтдик: “Эй Одам, сен ва жуфтинг (Хавво) жаннатда яшангиз ва хоҳлаган жойларингизда ундан (неъматлардан) бемалол тановул қилингиз. Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангиз, (акс ҳолда) золимлардан бўлиб қолурсиз”.	Бақара 35	Тақиқланган дарахт – узум ё анжир ёки олма ёхуд буғдой экани ҳақида ривоятлар бор. Инжилда ҳаёт дарахти, шифо дарахти, Тавротда ҳаёт дарахти ва билик дарахти дейилади. Жазо: макондан ҳайдалиш. Фольклорда жазо трансфигурация шаклида келади (бу жазо тури бошқа бир кишининг Исога ўхшатиб қўйилишидан кўчирма, Нисо 157-158).
3	Сизларни (Мусо қавмини) оғир азоблар билан қийнаган, ўғилларингизни қатл этиб, хотинларингизни тирик қолдираётган Фиръавн навкарларидан қутқарганимизни ҳам эслангиз. Бунда Раббингиздан сизларга синов бордир.	Бақара 49	Буюрилган ҳар бир қийинчилик ва енгилликдан муддао синов эканлиги уқтирилмоқда.
4	“Шунда золим кимсалар уларга айтилган сўзни бошқа сўзга алмаштирдилар. Бас, қилган бу бузғунчиликлари туфайли Биз зулм қилганлар устига осмондан жазо тушурдик”.	Бақара 59	Қудс дарвозасидан сажда қилган ҳолда кириш, Аллоҳга “афв эт” дейиш буюрилган. Ҳитта (кечирим) ўрнига ҳинта (буғдой бер) деганлар ва Мусо қавми хорлик, мискинликка йўлиққан. Сўз айтиш шарти бузилган.
5	“Шанба (куни)да сизлардан тажовуз қилганларни билдингиз. Биз уларга: “қадрсиз маймунларга айланингиз”, – дедик”.	Бақара 65	Исроил авлодининг бир тоифасига синов учун шанбада ов эмас, ибодат буюрилади. Шанбада балиқ кўп бўладиган кун эди. Улар шанбада ҳовуз ковлаб қўйди, оқиб келиб ҳовузга тушган балиқларни якшанбада олдилар. Ҳийлага жазо: маймунга айлантирилиш.

6	Исо ибн Марямга ҳол ҳужжатларни бердик ва уни Рухулқудус (Жаброил) билан қувватладик.	Бақара 87	Синовдаги Исо а.с.га Жаброил воситасида кўмак берилган.
7	Мусо сизларга ҳужжатлар (оятлар ва мўъжизалар)ни келтирганидан кейин (ҳам) золим бўлиб (куфрга ботиб) бузоққа сиғиндингиз.	Бақара 92	Бузоққа сиғинмаслик.
8	Икки фаришта (Ҳорут, Морут): “биз фақатгина синов (воситасимиз, бизга ишониб) кофир бўлиб қолма”, – деб (огоҳлантирмагунча) ҳеч кимга (сеҳрни) ўргатмас эдилар.	Бақара 102	Синовчи воситачилар. Одамлар Бобилдаги бу икки фариштадан бузғунчиликларни ўрганарди, холос.
9	“Эсланг: Иброҳим бир неча сўзлар билан Рабби имтиҳон қилганида, уларни мукамал адо этди”.	Бақара 124	Имтиҳон сўзлари: мўйлабни олиб туриш, оғиз, бурунни чайиш, мисвок билан тиш тозалаш, тирноқларни олиш, қўлтиқ ва қовуқ юнглари олиш, хатна қилдириш, сув билан мустаҳаб қилиш.
10	“...Аллоҳ сизларни дарё билан синаб кўрувчидир. Бас, ким ундан ичса, у мендан (тобеларимдан) эмас ва ким ундан ичмаса, албатта, у мендандир. Магар қўли билан бир ҳовуч олса (жоиздир). Бас озчиликдан ташқари ҳаммалари ундан ичдилар”.	Бақара 249	Сувни ёки бирон ичимликни ичмаслик тақиқи эртақларда учровчи, эртақ сюжетини бошқарувчи шарт-синов мотивларидан бири. Шартни ўтамаслик трансфигурация билан яқунланади. Асл қиёфага қайтиш шартлари бажарилгач жазо бекор бўлади.
11	Аллоҳ: “Мен сизларга (аҳли китобларга) Китоб ва ҳикмат берган бўлсам, сизлардаги (Китоб)ни тасдиқ этувчи бир пайғамбар (Муҳаммад) келганда, албатта, унга имон келтирасиз ва ёрдам берасиз!” (Аллоҳ): “Тан олдингизми ва мазкур аҳдномани шу шарт билан қабул қиласизми?” – деганда улар: “Тан олдик”, – деб жавоб бердилар. Аллоҳ деди: “Гувоҳ бўлингиз! Мен ҳам сизлар билан бирга гувоҳлардандирман”.	Оли Имрон 81	Аллоҳ пайғамбарлардан аҳд олган. Синовларнинг барчаси аҳддан келиб чиқади. Аҳдга, синналишга розиларгина синовга ташланадилар.

12	Мол-мулкларингиз ва жонларингиз (офати ва мусибати) ила синалурсизлар.	Оли Имрон 186	Шу билан бирга ояти каримада китоб берилганлар, мушрикларнинг аччиқ гапларидан азият етиши, бу ҳам синов эканлиги айтилади.
13	Сўнгра сизларни синовдан ўтказиш учун (ғалабангизни мағлубият сари) буриб юборди...	Оли Имрон 152	Муҳаммад с.а.в. рухсатисиз ўлжа томон жилган камончилар сабаб Уҳудда ғалаба мағлубиятга айланади. Пайғамбарлар ҳам, оддий одамлар ҳам синовдадир. Синов: ғалаба, мағлубият.
14	“Яна уларга: “Шанба куни (синови)да ҳаддан ошманг”, – дедик ва улардан қаттиқ аҳд олдик.	Нисо 154	Аҳд: балиқ овламаслик.
15	Агар Аллоҳ хоҳласа, сизларни бир уммат (бир хил шариатда) қилиб қўйган бўлур эди. Лекин Ўзи берган нарса (шариатлар)да сизларни синаш учун (шундай қилмади)...	Моида 48	Динларнинг турличалигидан мурод синов.
16	Сиздан олдинги умматларга ҳам (пайғамбарлар) юборганмиз. Кейин зора (тавба) тазарру қилсалар деб, уларни бало ва офатларга дучор қилганмиз.	Анъом 42	Яъни уларни қаҳатчилик, очлик, касаллик, ўлим, фақирлик каби мусибатлар билан синаган.
17	...уларнинг баъзиларини баъзилари билан ана шундай имтиҳон қилдик...	Анъом 53.165	Бой, камбағал қилиб.
18	(Биз дедик): “Эй Одам! Жуфтинг (Хавво) билан жаннатда турингиз ва хоҳлаган жойиндан тановул қилинг! Фақат ушбу дарахтга (мевасидан ейиш учун) яқинлашмангиз. Акс ҳолда золимлардан бўлурсиз!”	Аъроф 19	Бақара сураси 35-ояти каримасига ва изоҳига қаралсин.
19	(Аллоҳ) деди: “Бир-бирингизга нисбатан душман бўлган ҳолингизда (жаннатдан) тушингиз. Сизлар учун (маълум) вақт (ажалингиз етгунгача) Ерда қарор олиш ва фойдаланиш (бордир)”. (Яна) деди: “Унда яшайсизлар, унда ўлурсизлар ва ундан (охиратда) чиқарилурсизлар”.	Аъроф 24.25	Жазо: шайтон билан душманликнинг ўрнатилиши, инсоннинг жаннатдан туширилиши.

20	(Улар Мусога) дедилар: “(Сен) бизга келмасингдан олдин ҳам, келганингдан кейин ҳам озорландик”.	Аъроф 129	Вазифани, синовни, шартни бажарувчини одатда йўқ қилишга уринадилар. Мусо, Искандар, Темур туғилгандаги қатллари.
21	“Уларга (Мусо қавми): “Шу шаҳар (Байтул-Макдис)да истиқомат қилингиз ва ундаги хоҳлаган жойингиздан озикланингиз ҳамда “кечир” деб, сажда қилган ҳолингизда дарвозадан кирингиз, шунда сизларнинг хало (гуноҳ)ларингизни кечирамиз”.	Аъроф 161	Бақара сурасининг 59-ояти қаримасига ва изоҳига қаралсин.
22	Сўнгра қандай иш қилишингизни кўришимиз учун сизларни улардан* кейин Ерга халифа (ўринбосар) қилдик.	Юнус 14	Аввал яшаган гуноҳкор аجدодларларнинг синовдан ўтолмаганлиги ва жазоланганлиги айтилмоқда.
23	Ҳар бир уммат учун пайғамбар (бордир). Бас, пайғамбарлари келганда, уларга зулм қилинмаган ҳолда ўрталарида одилона ҳукм қилинур.	Юнус 47	Ҳар бир миллат учун пайғамбарлар бўлади. Демак, ҳар бир миллатнинг қаҳрамонлари бор. Пайғамбарлар ака-ука, ота-бола бўлганидек, қаҳрамонлар ҳам ягонадир. Барчаларининг тақдирини Аҳд, сўнг Синов кетмакетлиги кечади. Ҳар бир қавмга шарт қўйилган: Солиҳ қавмига – туяни сўймаслик, Лут қавмига – баччабозлик қилмаслик, Шуайб қавмига – тарозида адолат.
24	У (Аллоҳ) сизларнинг қайсиларингиз чиройлироқ (яхшироқ) иш қилишингизни синаш учун осмонлар ва Ерни 6 кунда яратган зотдир. (У пайтда) Арши сув устида эди	Ҳуд 7	Ҳақ буларни бир зумда яратиши мумкин эди, аммо ҳаётда ўйламли, сабрли бўлишни уқтирмоқчи бўлди. Ер ҳам, курсоқдаги бола ҳам сув устида бўлади.
25	Аҳдлашганингизда, Аллоҳга берган аҳдингизга вафо қилингиз! ...Албатта, Аллоҳ бу билан сизларни синаб кўрар* ва албатта, қиёмат кунида сизларга ихтилоф қилиб юрган нарсаларингизни баён (ажрим) қилиб берур.	Наҳл 92	Ал-Мийсоқ аҳдлашуви. Инсоният аҳди. Аҳдга ва қасамга содиқ туриш шарти.
26	...Бизга Сизга кўрсатган	Ал-	Туш: Бадр жанги ғалабаси ёки

	тушни ва Қуръонда лаънатланган (Заққум номли) дарахтни одамлар учун фақат синов билдик. Биз (мушрикларни шу каби хабарлар билан) кўркитурмиз, аммо бу уларнинг туғёнларини янада кучайтиради, холос.	Исро 60 Вассоффот 63	Меърож ҳақидаги туш. Заққумни эшитган кофирлар бу дарахт Дўзах ўтида куйиб кетмайдими, деб кулганлар. Аллоҳ бу маълумот билан мўмин, кофирлар иймони, ишончини текширган. Муҳаммад с.а.в. уни Меърожга чиққанда дўзах ўртасида кўрганлар.
27	(Аллоҳ) деди: “Ҳақиқатан, Биз сенинг” ортингдан қавмингни фитнага солдик – имтиҳон қилдик. Сомирий уларни йўлдан оздирди”.	Тоҳо 85	Мусо а.с. Турдалигида қавми бузоққа сиғинди. Ҳорун а.с. қайтарса-да, қайтмадилар. Жаброилнинг оти туёғи теккан тупроқ билан Сомирий бузоқни мўъратди.
28	Ҳар бир жон ўлимни тотувчидир. Биз сизларни ёмонлик билан ҳам, яхшилик билан ҳам синаб, имтиҳон қилурмиз. (Кейин) фақат бизгагина қайтарилурсизлар.	Анбиё 35	Келган яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам синов учундир.
29	Биз айтдик: “Эй олов, сен Иброҳим учун салқинлик ва омонлик бўл!”	Анбиё 69	Ўтда куймаслик, сувда чўкмаслик шарти танланганлар учундир.
30	Айтинг: “...Билмайман, эҳтимол бу (жазонинг кечиктирилиши) сизлар учун бир синов ва бир оз вақтгача (ўлгунингизгача) фойдаланишдир”.	Анбиё 111	Жазо дейилганда қиёмат куни тушунтирилган.
31	“(Аллоҳ) шайтон ташлайдиган нарсани дилларида иллати бўлган (мунофиқлар), тошбағир кимсалар (кофирлар) учун синов сифатида (пайдо қилур). Дарҳақиқат, золим (кофир)лар узоқ ихтилофдадирлар”.	Ҳаж 53	Муҳаммад а.с. “Ван-нажм” сурасининг 20-оятини ўқиб бироз тўхтаганлар. Шунда Шайтон бир жумлани ўзи тўқиб, пайғамбар овозига ўхшатиб ўқиб юборган. Намозхонлар пайғамбар адашди деб ўйлаганлар. Аслида бу ўйнинг, хаёлнинг, иймоннинг синови эди.
32	Бу ҳам худди сизларга ўхшаган одам. У ҳам сизлар ейдиган нарсаларни ейди, сизлар ичадиган нарсадан ичади. Қасамки, агар сизлар ўзингизга ўхшаган одамга итоат қилсангизлар, у ҳолда сизлар, албатта, зиён кўрувчидирсиз-	Муъминун 33-34	*кофирлар пайғамбарлар ҳақида. Аллоҳ инсонлар пайғамбарларини инсонлардан, фаришталарникини фаришталардан олган, аммо инсон кучли, ғайритабиий яратикқа бўйсуннишни саркашлик билан истайверган. Инсоний

	лар*...		шартлар инсонлар томонидан ўталган.
33	Биз сизларнинг баъзиларингизни баъзиларингиз учун синов қилиб қўйдик – (қани) сабр қила олурмисизлар? Раббингиз эса кўриб турувчи зотдир.	Фурқон 20	Одамлар пайғамбарлар ҳам оддий одамлигидан уларни тан олишни хоҳламасди.
34	...Мен уларга (синов учун) бир совға юбориб кўрайчи, элчилар нима (хабар) билан қайтар эканлар.	Намл 35	Билқис Сулаймон а.с.ни синнайди: “У ҳақиқий пайғамбар бўлса, совғамни олмайди”. Пайғамбар олмайди.
35	Бу Раббимнинг шукр қилманми ёки ношукрлик қилманми, имтиҳон этиш учун берган фазлидандир.	Намл 40	Билқис тахти бир зумда ҳузурда пайдо бўлганда Сулаймон а.с. айтган сўзлар.
36	Улар дедилар: “Бизлар (бошимизга тушган қаҳатчиликни) сен ва сен билан бирга бўлганлардан деб шумландик*. Солиҳ а.с. айтди: “Сизларнинг ишингиз Аллоҳ ҳузурдадир. Аксинча, сизлар имтиҳон қилинаётган қавмдирсиз”.	Намл 47	*Солиҳ а.с қавми айтган. Бутун қавм имтиҳонда бўлиши мумкин.
37	Одамлар “Имон келтирдик”, – дейишлари билангина синалмаган ҳолларида қолдириладилар, деб ўйлайдиларми?! Биз улардан олдинги (имонли) кишиларни синаган эдикку! Бас, (шу синов билан ва усиз ҳам), албатта, Аллоҳ (имонда) содиқ кишиларни билур ва (шунингдек) ёлғончиларни ҳам аниқ билур!	Анкабу т 2, 3	“Имон келтирдик” аҳдини синанаш ҳақида тушунтирилмоқда.
38	Аллоҳ (аҳдига) содиқ кишиларни садоқатлари сабабли мукофотлаш учун, мунофиқларни эса, агар хоҳласа, азобга гирифтор этиш ёки тавбаларини қабул қилиш учун (мазкур синовни ўтказди). Аллоҳ мағфиратли ва меҳрибон зотдир	Аҳзоб 24	Мукофот ва азоб эгаларини аниқлаш учун синовлар ўталиши ўқтирилмоқда.
39	Биз (бу) омонатни (чин бандалик омонатини) осмонларга, Ерга ва тоғларга тақлиф этдик, улар уни кўтаришдан бош	Аҳзоб 72	Аҳд эгалари инсонлардир, шу сабабдан синовдан ўтувчилар ҳам улардир.

	тортдилар ва ундан кўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. Дарҳақиқат, у (ўзига) зулм қилувчи ва нодондир.		
40	Аллоҳ мунофиқ ва мунофиқаларни, мушрик ва мушриқаларни жазолаш учун ҳамда мўмин ва мўминаларнинг тавбаларини қабул қилиш учун (бу омонатни юклади). Аллоҳ мағфиратли ва раҳмли зотдир.	Аҳзоб 73	Омонат – чин бандалик шартларини ўташдир.
41	“...биз унга нидо қилдик: “Эй Иброҳим! Дарҳақиқат, сен тушни тасдиқ этдинг. Албатта, Биз эзгу иш қилувчиларни мана шундай мукофотлаймиз”. “Албатта, бу (қурбонликка буюришим) айна синовдир”. “Биз (Исмоилнинг) ўрнига катта бир (қўчқор) сўйишни эваз қилиб бердик”	Вассофот 102-109	Синов туш орқали билдирилган. Қурбонлик шарти.
42	“У (от)ларни менга қайтаринглар-чи!” Бас, у (қилич билан отларнинг) оёқ ва бўйинларини “силаш”га киришди (сўйиб қурбонлик қилди). Сулаймонни имтиҳон қилдик ва унинг тахти устига бир (жонсиз) жасадни ташладик. Сўнг у тавба қилиб...	Сод 33, 34	Сулаймон а.с намоздан қолишига сабабчи бўлган отларни қатл этади. Бу мотив “Қиссаи Машраб”да ҳам бор. Эртақлардаги В4А-В4Е, В6 мотивларига мувофиқ келади.
43	Бас, қачонки, инсонга бирор зиён етса, бизга дуо қилур. Сўнгра, қачонки, Биз ўз томонимиздан Унга бирор неъмат ато этсак, у, шубҳасиз, бу (неъмат) менга ўзимнинг билимдонлигим сабабли берилди, – дер. Аслида у синовдир. Лекин, уларнинг аксарияти билмаслар.	Зумар 49	Эгалик ва эгалик қила олмаслик, билиш ва била олмаслик ҳам синовдир.
44	Дарҳақиқат. Биз уларни (Исроил авлодини) билган ҳолимизда оламлар (одамлар)дан танладик. Яна уларга мўъжизалардан зимнида аниқ синовлар борларини ато этдик.	Духон 32, 33	Мусо қавми айтилмоқда

45	(Ўшанда уларга айтилуру): “Синовингизни тотинглар! Сизлар (дунёдалик пайтингиз- да) шоштирган нарса мана шу- дир!”	Ваз- зориёт 14	Кофирларга киёмат азоби ха- қида.
46	“Биз уларни синаш учун бир туя юборувчидирмиз. Бас, (Эй Солиҳ) сен (уларни) кузат ва (азиятларига) сабр қилиб тур!”	Қамар 27	Туяни сўйдилар. Зилзила ют- ди. Аъроф 73-78. Жаброил бир наъра тортиб қичқирган эди, улар қаттиқ овоз таъсиридан ҳалок бўлдилар. Ҳуд 63-68. Фольклорда тотемни сўйиш кузатилади.
47	Эй мўминлар, қачонки, сиз- ларга (Макка кофирлари томо- нидан) мўминалар ҳижрат қи- либ келсалар, сизлар уларни имтиҳон қилиб кўринглар!	Мумта ҳана 10	Мумтаҳана – имтиҳон қили- нувчи аёл. Мушриклардан Мадинага келган аёлларнинг чин муслималигини текшириш уқти- рилмоқда.
48	Сизларнинг мол-мулкларин- гиз ва фарзандларингиз фақат бир синовдир.	Тағобу н 15	Мол-мулк, фарзандлар синов- дир.
49	(У) сизларнинг қайсиларин- гиз чиройлироқ (савоблироқ) амал қилувчи эканингизни си- наш учун ўлим ва ҳаётни ярат- ган зотдир. У қудратли ва мағ- фиратлидир.	Мулк 2	Ўлим ва ҳаёт синов учун яра- тилгани тушунтирилмоқда.
50	Албатта, агар улар (тўғри) йўлда устувор турганларида, албатта, Биз уларни сероб қил- ган бўлур эдик. Бу билан улар- ни синаган бўлур эдик. Кимки Парвардигорининг зикридан (Қуръондан) юз ўгирса, (У) уни қаттиқ азобга йўллар.	Жин 16, 17	Муҳаммад а.с.дан тиловат эшитган жинлар қавми ҳақида
51	У (Аллоҳ) (хар бир пайғам- барнинг) олдидан ҳам, ортидан ҳам кузатувчи (фаришта) йўл- лар. Токи (пайғамбарлар) Пар- вардигорларининг элчилик ва- зифаларини (умумга) етказган- ликларини билиш (синаш) учун (шундай қилур)...	Жин 27,28	Синалаётганларнинг барчаси кузатувда эканлиги, синов нати- жалари ҳисоб-китоб қилиниши уқтирилмоқда.
52	Биз фақат фаришталарни дў- зах эгалари (қўриқчилари) қил- дик ва Биз фақат куфрга кетган	Муддас ир 31	Аллоҳ қўшинлари ададини ўзи билади. Кофирлар: “Бу мисол билан Аллоҳ нима демоқчи?” дея

	кимсаларни синаш учун уларнинг саноғини (19 та) қилдик.		адашадилар. Бунга сўнгсиз ишониш буюрилади.
53	Дарҳақиқат, Биз инсонни имтиҳон қилиб, (оталик ва оналик сувларидан) аралаш бир нутфадан яратдик. Бас, уни эшитувчи ва кўрувчи қилиб қўйдик.	Инсон 2	Яратишдан муддао имтиҳондир.
54	Бас, энди инсонни қачонки, Парвардигори имтиҳон учун икром этиб, унга неъмат ато этса, дарҳол: “Парвардигорим (лойиқ бўлганим учун) мени икром этди, – дер.	Ғажр 15	Икром синов учун.
55	Аллоҳ, қачонки (Парвардигори) уни имтиҳон учун ризқини танг қилиб қўйса, дарҳол: “Парвардигорим мени хор қилди”, – дер.	Ғажр 16	Танглик синов учун.
56	...ҳақиқатан, инсонни машаққатга яратдик	Балад 4	Яъни синалиш учун яратилганлик уқтирилмоқда.

Инжил, Таврот, Забурдаги шарт-синов мотивини юзага келтирган асослар

4-жадвал

№	Асос	Қисм	Изоҳлар
1	Скажи нам, как Тебе кажется, позволительно ли давать подать кесарю, или нет? Иисус гоорить им: чье это изображение и надпись? Говорят Ему: кесаревы. Тогда говорит им: итак, отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу.	<i>Евангелие от Матфея</i> 22. 15-22	Фарзийлар Исони синаш учун Қайсарга солиқ тўлаш динга мувофиқми дедилар. Исо тангадаги ёзув, суратни кўрсатиб кимники деди. Улар: “Сурат, ёзув Қайсарники”. Қайсарнинг ҳақини Қайсарга, Худонинг ҳақини Худога беринглар, деди.
2	И один из них, законник, искушая Его, спросил, говоря: Учитель! Какая наибольшая заповедь в законе? Иисус сказал ему: возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим и всею душою твоею и всем разумением твоим.	<i>Евангелие от Матфея</i> 22. 34-40	Саддиқийлар Исони синаш учун Тавротдаги қайси амр буюк, дедилар. Исо Раббингни қалбан, жон, онг билан сев. Ўзгани ўзингдек сев, деди.
3	Немедленно после того	<i>Евангелие</i>	Муқаддас Рух Исони дарҳол

	Дух ведет Его в пустыню. И был Он там в пустыне сорок дней, искушаемый сатаною, и был со зверями; и Ангелы служили Ему.	<i>от Марка 1. 12-13. Искушение в пустыне</i>	чўлга суриб кетди. Исо чўлда 40 кун бўлиб, Шайтон томонидан васвасага солинди. У хайвонлар билан бирга яшади, фаришталар Унга хизмат қилишди. Забур 80.8. да синов жойи қилиб сув бўйи, 94.8-11. да чўл берилади. Эртақлардаги синов мотиви ўрни сифатида кўпинча чўл кўрсатилади.
4	Вышли фарисеи, начали с Ним спорить и требовали от Него знамения с неба, искушая Его.	<i>Евангелие от Марка 8.11-13</i>	Исо деди: бу авлодга ҳеч қандай далил кўрсатилмайди.
5	Ҳамма ҳам ўтда покланади, ҳар бир қурбонлик тузга буланади	<i>Марк 10. 42-50</i>	“Ўт билан тузланиш” – синов. Тавротга кўра Худо қурбонлари тузланиши керак (107-бет). Бу Иброҳимнинг оловда синалиши эслатади.
6	Иоанн сказал в ответ: не может человек ничего принимать на себя, если не будет дано ему с неба.	<i>Евангелие от Иоанна 3.27-28.</i>	Агар ким юқоридан туғилмаса, Худо салтанатини кўролмайди. Агар ким сувдан ва Рухдан туғилмас экан, Худо салтанатига киролмайди. Яхё Исо келгунча одамларни сувда тавба қилдирган. Рух Исога алоқадор.
6а	Таврот бўйича ҳамма нарса қон (така, буқа) билан покланади. Масих бўлса ўз қони билан виждонларни поклади.	<i>Ибронийларга мактуб 9.</i>	Эртақлардаги Кучни синаш, шартлашув мотивларида қон асосий предмет ҳисобланади.
6б	Нух кемасидан 8 жон сувдан ўтиб қутулганди. Мана шу сув – чўмилиб имон келтириш маросимининг тимсолидир.	<i>Азиз ҳаворий Петрнинг 1-макту-би. 4.20-21.</i>	Сув эртақлардаги Буюмни келтириш, Тақиқ, Кучни синаш, шартлашув мотивларидаги фаол предмет ҳисобланади.
7	Исо: Пайғамбар оятида: “Ҳамма Худо томонидан ўргатилган бўлади”, деб битилган.	<i>Юҳанно 3. 45.</i>	Синов шартларини танланган, азизлар назарига тушган, сирли қувватга эга бўлган қаҳрамонларгина бажара оладилар.
8	С великою радостью принимайте, братия мои, когда впадаете в различные искушения. Зная, что испытание	<i>Соборное послание святого апостола</i>	Синалиш пайтида васвасага тушмаслик айтилади. Эртақлардаги синов олди иккиланишлари қаҳрамоннинг раҳ-

	вашей веры производит терпение.	<i>Иакова 1. 2-3.</i>	намози томонидан бартараф этилади.
9	Васвасалар имонни синайди.	<i>Азиз ҳаворий Петрнинг 1-мактуби. 1.6-7.</i>	Эртақлардаги синов олди иккиланишлари қахрамоннинг раҳнамози томонидан бартараф этилади.
10	Не всякому духу верьте, но испытывайте духов, от Бога ли они, потому что много лжепророков появилось в мире.	<i>Первое соборное послание святого апостола Иоанна Богослова 4.1-6.</i>	Ҳақиқат руҳи ва алдов руҳи (Духа Божия и духа заблуждения) ни фарқлаш айтилмоқда.
11	Масихни ҳам синов қилмайлик, чунки улардан баъзилари Худони синади ва илонлардан ҳалок бўлдилар.	<i>Азиз ҳаворий Павелнинг Коринфликларга 1-мактуби. 1. 9. Исроил тарихидан ибратомуз ҳодисалар</i>	Худони синамаслик шарти, бунга ишоралар барча илоҳий китобларда уқтирилади.
12	Инсон ўз-ўзини имтиҳон қилсин.	<i>Павелнинг Коринфликларга 1-мактуби. 11. 27-28.</i>	Синов олди синовлар ҳақида айтилмоқда.
13	Ўзи (Исо) синовдан ўтиб азоб чеккани учун, синовдан ўтаётганларга мадад бера олади.	<i>Ибронийларга мактуб. 2.</i>	Барча пайғамбарлар синовларни енгиб ўтишда кўмакчи бўлганлар.
14	Муқаддас руҳ сўзлари: у ерда оталарингиз Мени синов қилдилар, 40 йил ишларимни кўрган бўлсалар ҳам, Мени имтиҳон қилдилар. Шунинг учун бу наслдан безор бўлиб дедим: булар доим дилидан адашган бир қавмдир, менинг йўлларимга риоя қилмайдилар, мен	<i>Ибронийларга мактуб. 3.</i>	Бу Таврот сюжетига кўра Мусо сўзлари бўлиши мумкин. Бу ҳақда Забурда (229-бет) да ҳам айтилади. Мусо қавми синовдан ўтолмай, 40 йил исенда юрди, 40 йил <u>сахро</u> кезди. 41-йил фароғатга етди.

	ғазабланиб онт ичдимки: улар Менинг фароғатимга кирмаслар.		
15a	Худо Иброҳимни синовдан ўтказаетганда, Иброҳим имон билан Исҳокни қурбонликка олиб борди. Худо: “Сенинг наслинг Исҳок орқали кўпаяди”, – деб ваъда берганди. Иброҳим Худо ўликларни ҳам тирилтира олади деган фикрда эди.	<i>Ибронийларга мактуб. 11. Қадимги имон қаҳрамонлари.</i>	Қурбон келтириш шарт, асосан, рухий қувватни синовдан ўтказган.
15б	Иброҳимнинг синалиши, ўғлини Мўриё ерига олиб кетиши.	<i>Таврот. Ибтидо 22. Худонинг Иброҳимни синаши.</i>	Исҳок ўрнига қурбонлик учун қўчқор юборилади.
16	И заповедал Господь Бог человеку, говоря: от всякого дерева в саду ты будешь есть, а то дерева познания добра и зла, не ешь от него, ибо в день, в который ты вкусишь от него, смертью умрешь.	<i>Бытие 2.16-17. Адам и Ева в Едемском саду</i>	Ибтидога кўра илон уларга мева едирди. Жазо: қувилиш. Худо уларга теридан кийим берди, ҳаёт дарахтидан еб абадий яшамасин дея Адандан чиқарди. Дарахтга малоикалар, оловли қилчларни қўйди.
17	Эсов (Сержун) ва Ёқуб (товон ушлаган) эгиз. Улар аввал туғилишга талашган. Ёқуб Эсовнинг товонидан тутиб қолиб, ўзи 1-туғилган. Улар ов қилиб, едириб, Исҳокнинг дуосини олиши, ворис бўлиши керак эди. Исҳок дуони Эсовга атаганди. Аммо Ёқуб жун ёпиниб келиб, дуони 1-қўлга киритди.	<i>Таврот. Ибтидо 25. Эсов ва Ёқубнинг туғилиши.</i>	Дуони қўлга киритиш, Товон тўлаш, Ботирни уйғотиш шартлари мазкур мотивга алоқадор.
18	Ёқуб тушида бир учи ерда, бир учи кўкда нарвон кўрди. Нарвон учида Худо: “Мен сен билан”. Ёқуб туш кўрган жойига тош ўрнатиб, шаҳарга Байтал (Худо уйи) номини берди.	<i>Таврот. Ибтидо 28. 10-22.</i>	Кучни синаш шарларига оид D22B, D22E, D22F, D22G мотивлари мазкур сюжет билан боғлиқликка эга.
19	Иброҳимнинг хотини Сора, Ёқубнинг хотини	<i>Таврот. Ибтидо</i>	Эртакларда узоқ фарзанд кўрмаслик мотиви ордидан фарзанд-

	Роҳила, Исҳоқнинг хотини Равко дастлаб узоқ вақт фарзанд кўрмаган.	27, 28, 29, 30.	ли бўлиш учун бажариладиган шарт-синов мотивлари келади.
20	Ёқубнинг уйланиши шарт билан бўлган. У 2 хотини учун қайнотаси Лобонга 14 йил ишлаб берган.	<i>Таврот. Ибтидо</i> 29.	Куёвнинг ишлаб бериши, қайнота уйида яшаш шарти. Инициация.
21	Только на том условии мы согласимся с вами, если вы будете как мы, чтобы и у вас весь мужеский пол был обрезан.	<i>Бытие</i> 34.1-31	Амир Ҳамўрнинг ўғли Шакам Ёқубнинг қизи Динанинг ному-сига тегади, сўнг хотинликка сўрайди. Динанинг акалари Шакам уруғи эркакларига суннат қилишни шарт қилиб қўяди. Аммо эркаклар оғир ётганда акалар уларни ўлдиради.
22	Фосиқлар ёвузлиги барҳам топсин, Солиҳни-ку Сен асрарсан, эй одил Худо, Юраклару кўнгилларни синовдан ўтказувчи!	<i>Забур</i> 7. 10.	Қўшиқнинг бу бандлари Забурнинг 16.3, 25.12 тараннумларида ҳам такрорланади.
23	Ты испытал нас, Боже, переплавил нас, как переплавляют серебро. Ты ввел нас в сеть, положил оковы на чресла наши, Посадил человека на главу нашу. Мы вошли в огонь и в воду, и Ты вывел нас на свободу.	<i>Псалтирь</i> 65. 10-12.	Забурнинг 138.1-2, 23-24; 140.3 тараннумларида ҳам “Тангрим, мени синаб, юрагимни билиб ол” мисралари такрорланади.
24	Нафсларига қараб овқат талаб қилиб, Кўнгилларида Тангрини синаб кўрдилар.	<i>Забур</i> 77. 17-18, 41,56.	Мусо қавмининг егулик сўраши ҳақида айтилмоқда. Улар “Очил дастурхон” – соб бўлмайдиган егуликларни сўраганлар.
25	Перьями Своими осенит тебя, и под крыльями Его будешь безопасен; щит и ограждение – истина Его.	<i>Псалтирь</i> 90.4.	Забурда Худо кўпинча куш тимсолида берилади. Исроилликлар (Ёқуб авлодлари) кабутарни ўзларининг рамзи ҳисоблайди.
26	Стеснили оковами ноги его; в железо вошла душа его, Доколе исполнилось слово Его: слово Господне испытало его.	<i>Псалтирь</i> 104. 18-19	Чохга, ўрага, қамалга тушиб қолиш мотиви Юсуфнинг зиндондалигида ўтаган синов мотиви билан алоқадор.
27	Как люблю я закон Твой! Весь день размышляю о нем.	<i>Псалтирь</i> 118.97.	Қонунлар – шартлар.

Таҳлилга тортилган эртақлар

5-жадвал

1. Қарға билан кўзи, 29
  2. Ботир эчки, 32
  3. Бўри билан тулки, 37
  4. Илоннинг иши заҳар солмоқ, 42
  5. Лайлак билан тулки, 45
  6. Сусамбил, 47
  7. Эчкининг ўч олиши, 57
  8. Тулки билан товус, 62
  9. Кийик билан кади, 64
  10. Ҳийлагар бедана, 66
  11. Чивинбой, 70
  12. Тулкибой, 73
  13. Қумурска, 76
  14. Қўнғиз бикач, 78
  15. Оч бўри, 80
  16. Тулки билан бўри, 82
  17. Чумчук, 87
  18. Бургутлар, 89
  19. Ўтинчи чол билан тулк, 92
  20. Олтин тарвуз, 95
  21. Ур тўқмоқ, 97
  22. Булбулигўё, 101
  23. Уч оғайни ботирлар, 115
  24. Тохир ва Зухра, 127
  25. Рустамзод ва Шерзод, 139
  26. Гулшоҳ ва Варқа, 155
  27. Муқбил тошотар, 159
  28. Орзижон ва Қамбаржон, 166
  29. Ялмоғиз кампир, 189
  30. Воспирохун, 192
  31. Маликаи Ҳуснобод, 212
  32. Ямоқчи, 221
  33. Ақлли қиз, 226
  34. Қорасоч пари, 232
  35. Қилич ботир, 252
  36. Олтин балиқ, 258
  37. Нўхатвой, 263
  38. Илон пари, 266
  39. Шаҳзода Асад, 268
  40. Дурадгор билан машиначи, 284
  41. Камбағал-қашшоқ, 290
  42. Савдогар ва подачи, 304
  43. Бадалқорачи, 309
  44. Сирли гиламча, 315
  45. Эгри ва тўғри, 337
  46. Ҳасан ва Зухра, 342
  47. Бектемир ботир, 350
  48. Қирқ куёв, 363
  49. Беш қиз, 370
  50. Қаҳрамон, 388
  51. Моҳистара, 396
  52. Уч оғайни, 431
  53. Бойвачча билан пари, 440
  54. Пуфаквой, 451
  55. Сирли шамчирок, 455
  56. Айқполвон, 460
  57. Гилам, 471
  58. Камбағал қиз, 474
  59. Эрназар билан Кимоназар, 492
  60. Ҳа-сан ва Ҳу-Сан, 509
  61. Шерзод ва Гулшод, 517
  62. Ялтиллама сопол товоқ, 523
  63. Девбачча, 531
  64. Момир билан Сомир, 537
  65. Мусофирбек, 543
  66. Соҳибжон ва Аҳмаджон, 558
  67. Давлат билан Маҳамат, 569
  68. Мислабу, 572
  69. Чўлоқ бўри, 579
  70. Фарҳод ва Ширин, 582
  71. Ғуломбачча, 584
- (1 том. 1960 ЎХЭ)*
72. Кенжа ботир, 5
  73. Сирли туш, 21
  74. Ғулом полвон, 28
  75. Қорасочхон, 35
  76. Аждар қуш, 40
  77. Ота васияти, 44
  78. Абдуазиз, 49
  79. Кенжа ўғил, 52
  80. Тўқлибой, 55
  81. Ҳаким балиқчининг ўғли, 66
  82. Балиқчи бола, 73
  83. Хурмача полвон, 77
  84. Камбағал қурандоз, 79
  85. Чолнинг кичик ўғли, 84
  86. Гулиқаҳқаҳ, 89
  87. Меҳригиё, 95
  88. Қирон ака, 101
  89. Эркинжа, 106

90. Опа-ука, 118
91. Мулла Панқуш, 122
92. Ўйнанг, кучугим, ўйнанг! 127
93. Хафа бўлиш йўқ-а? 131
94. Ўтинчининг кизи, 137
95. Олтин қиз, 142
96. Куёш ерининг паҳлавони, 147
97. Подачининг кизи, 167
98. Озодачеҳра, 172
99. Жовур чол, 185
100. Носир кал, 188
101. Кулоқбой, 197
102. Баҳром ва Шерзод, 205
103. Мурқумома, 210
104. Ҳунар ўрганиш, 215
105. Сунбул билан Гул, 218
106. Чўпон Али, 227
107. Олтин олма, 234
108. Бола – подшодир, 236
109. Тан сихатлик – туман бойлик, 238
110. Доно қиз, 240
111. Бўз бола, 242
112. Вафо, 251
113. Маҳмуд ямоқчи, 254
114. Нурилла бойвачча, 256
115. Ношуд бола, 261
116. Ҳасан билан Ҳурилиқо, 264
117. Гуноҳсиз мусича, 274
118. Ҳунарли йигит, 277
119. Бой билан новча, 282
120. Золим подшо, 286
121. Аҳмоқ подшо, 290
122. Бугунги жаҳлингни эртага қўй, 294
123. Домла билан хизматчи, 296
124. Эшоним деб эшагимдан айрилдим
125. Кал, 300
126. Соқи мумсик билан Боқи мумсик, 303
127. Ўпка қишлоқ, 305
128. Ҳуснбону, 306
129. Деҳқон, 314
130. Қози билан камбағал, 317
131. Канизак билан подшо, 318
132. Кал билан подшо, 320
133. Аҳмоқ мулла, 325
134. Тухмат, 327
135. Хасис бой билан Абдурахмон ўғри, 335
136. Шайтон билан деҳқон, 341
137. Тентак подшо, 344
138. Олтмиш оғиз ёлғон гап, 346
139. Уч кўкнори, 351
140. Алвасти, 363
141. Тадбирли аёл, 366
142. Авом фолчи, 369
143. Бахтли кал, 380
144. Айёр билан содда, 386
145. Етти аҳмоқ, 388
146. Куйган чол, 390
147. Топқинчилар, 392
148. Хасис бой ва унинг ўғиллари, 396
149. Тухматга учраган келин, 398
150. Қирқ ёлғон, 407
151. Гаранг, 416
152. Донишманд чўпон, 419
153. Рўзивой билан Мунаввар чеҳра, 423
154. Қирқ тиркишфуруш кал, 429
155. Чол билан кампир, 433
156. Ямоқчи билан шоқаландар, 436
157. Мамат кал, 442
158. Қозининг макри, 450
159. Икки аҳмоқ, 456
160. Икки мулла, 458
161. Ямоқчи билан Шоғариб, 460
162. Мулла Таппак, 467
163. Ботмон дахсар, 470
164. Андижонликнинг ҳикояси, 472
165. Эралихон ва уч ўғри, 475
166. Қайси ерда чивин йўқ, 477
167. Бажариб бўлмайдиган буйрук, 478
168. Лопчи, 479
169. Ўғри, 480
170. Зулм, 482
171. Уч ёлғонда қирқ ёлғон, 487
172. Рустам, 492
173. Доро ва Искандарбек, 501
174. Шохли Искандар, 505
175. Луқмон Ҳаким, 507
176. Кимёгар, 517
177. Аёз, 520
178. Хотам, 533

267. Уч, 58
268. Серкабобонинг хийласи, 60
269. Думсиз тулкилар, 62
270. Фил билан хўроз, 64
271. Илоншоҳ ва тошбақа полвон, 66
272. Фаросатсиз эшак, 71

273. Тулки билан товус, 72
274. Тулкибой, 73
275. Кийик билан кади, 77
(1999. О'ХЕ Podsho va to'ti)

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Манбалар:

1. Абдулмажид ибн Фаришта Иззаддин. Ишқнома.
2. Ажойиб най. Вьетнам халқ эртаклари. Т., 2008.
3. Алпомиш. Достон. Т.: Шарқ НМАК, 1998.
4. Алпомиш ботир. Сибир халқ эртаклари. Т., 2009.
5. Baxtli bilan Vebaxt. Hind xalq ertaklari. Т.: Voris-nashriyot, 2008.
6. Библия. М., 1994.
7. Бекинмачок. Ёқут халқ эртаклари. Т.: Маънавият, 1998.
8. Болгар халқ эртаклари. Т., 2008.
9. Дада Қўрқут хикоялари. Т.: Yurist-media markazi, 2010.
10. Румий Жалолоддин. Ичиндаги ичиндадур. Т.: Янги аср авлоди, 2003.
11. Инжил. Стокгольм, 1993.
12. Ислом тасаввуфи манбалари. Т.: Ўқитувчи НМИУ, 2005.
13. Олтин кўзачадаги тўти. Ўзбек халқ эртаклари. – Т., 1978.
14. Podsho va to'ti. O'zbek xalq ertaklari. Т., 1999.
15. Попался, Сверчок. Французские народные сказки. М., 1975.
16. Rus xalq ertaklari. Т.: Cho'iron, 2003.
17. Таврот. Ибтидо. Стокгольм, 1993.
18. Тантиқ қиз. Африка халқ эртаклари. Т., 1993.
19. Хитой халқ эртаклари. Т., 2009.
20. Ўзбек халқ эртаклари. Т.: Ёш гвардия, 1981.
21. Ўзбек халқ эртаклари. 2 жилдлик. 1-жилд. Т., 1960.
22. Ўзбек халқ эртаклари. 2 жилдлик. 2-жилд. Т., 1963.
23. O'zbek xalq ertarlari. 3 jild. Т., 2010.
24. Қуръони карим. Маънолар таржимаси. Таржима ва шарҳлар муаллифи Аловуддин Мансур. Т., 1992.
25. Қуръони карим. Маънолар таржимаси. Саййид Тарозий Олтинхон Тўра. Т., 1994.
26. Қуръон. Маънолар таржимаси. Таржима ва шарҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Т.: Тошкент Ислом университети, 2001.
27. Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафату-л-қулуб. 2-жилд. Т., Минҳож, 2004.

II. Монография ва тадқиқотлар

28. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2009.
29. “Алпомиш” – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Т.: Фан, 1999.
30. Аникин В.П. Русская народная сказка. – М., 1959.
31. Аникин В.П. Теория фольклора. – М., 1996.
32. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Т.: Фан, 1964.
33. Борев Ю. Эстетика. – М.: Высшая школа, 2002.
34. Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов, Соб.соч. т. 2, СПб. 1913.
35. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. М.: Высшая школа, 1989.
36. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976.
37. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974.
38. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. Т.: “Фан”, 2009.
39. Имомов К. Ўзбек сатирик эртаклари. – Т., 1979.
40. Кун Н.А. История эстетики. – М., 1957.
41. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. – М., 1955.
42. Косвен М. Патриархат. Этнографические материалы. – М., 1940.
43. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1983.
44. Леви-Строс К. Печальные тропики. – М.: Мысль, 1984.
45. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010.
46. Мусакулов А. Ўзбек халқ кўшиқларининг тарихий асослари. – Т., 1994.
47. Нитше. Зардўшт таваллоси. – Т.: Янги аср авлоди, 2007.
48. Пайғамбарлар қиссаси. – Т., 1993.
49. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946.
50. Пропп В.Я. Морфология сказки. – М., 1969.
51. Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент: типологические исследования по фольклору. – М., 1975.
52. Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. – Т.: Фан, 1969.

53. Самойлович А.Н. Сказка “Сорок небылиц” по туркмен., узбекс., киргиз вариантам (“Живая старина”), 1912.

54. Собитова Т. Халқ оғзаки ижоди. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2012.

55. Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: Фан, 2011.

56. Тревер К.В. Сэнмурв – Паскудж. Сабака – птица. А., 1973.

57. Турсунов Е. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы., 1973.

58. Фрэзер Ж.Ж. Золотая ветвь. – М., 1986.

59. Фрэзер Ж.Ж. Фольклор в ветхом завете. – М., 1989.

60. Шиммел А. Жонон менинг жонимда. – Т., 1999.

61. Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1982.

62. Эшонкул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. Т: Фан, 2011.

63. Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Т.: Фан, 1996.

64. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари (Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 7-китоб). – Т.: Фан, 1981.

65. Қобулниёзов Ж. Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари. – Т: Фан, 1969.

66. Ғафуров И. Ҳаё – халоскор. – Т: Шарқ НМАК, 2006.

III. Журнал мақолалари ва илмий тўпламлардаги мақолалар

1. Гарипова Г. Мифомодель “книги бытия” в мировой литературе XX века // Звезда востока. – Т., 2010. - №3-4.

2. Жалолов Ғ. “Алпомиш” достони ва эртақлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1999. – №2.

3. Ризаева М. Миф ва афсона // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2006. - №2.

4. Hasan Benli. Anadolu’da ve Kuzey Kafkasya’da yaşayan nogay türklerinde doğum sonrası inançlar// Gazi Türkiyat. GÜZ. 2011/9.

5. Hulusi A. Kendini tanı. “MİRÂÇ”. Istanbul.: Kitsan, 1997. Б. 145.

6. Эшонкул Ж. “Сим-сим” хазинаси // Тафаккур. – Т., 2001. №2.

7. Ғафуров И. Фасоҳат // ЎЗАС. – Т., 2010, 9 апрел.

IV. Луғатлар

1. Мифологический словарь. М.: СЭ, 1988.
2. Словарь литературоведческих терминов. Сост. Тимофеев Л., Тураев Д. – М., 1974.
3. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т., 2010.
4. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Т., 1979.

V. Интернет материаллари:

1. berezkin1@mail.com.
2. <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin>

АДАБИЙ МАҚОЛАЛАР

ЭЛИМ ДЕБ ЯШАЁТГАН АДИБ

Инглиз драматурги Кристофер Марлонинг Амир Темурга бағишланган икки йирик драмаси «Ўзининг кўз кўриб қулоқ эшитмаган зафарлари билан буюк ва қудратли ҳукмдор даражасига етган ҳамда жангларда рақибларига солган даҳшати ва шафқатсизлиги туфайли Худонинг ғазаби деб ном олган Амир Темур тарихи» номи остида эътироф этилади. Худонинг яратиларига ғазаби урушлар алангасининг ёқилишидир, аммо ғазаб ҳам меҳр-шафқат қиёфасида бўлиши мумкин экан. Йўқса нега Худо Европа ва Осиё халоскори бўлган Темурни яратди? Бу ҳақиқатни Пиримкул Қодировнинг «Амир Темур сиймоси» илмий бадиасини ўқиб тушундим.

Йиллар давомида Темурга жаҳонгир ва фотиҳ дея бир томонлама баҳо берилди, жанговар иқтидорини мактаб кўрмаганликка, саводсизликка йўйишди. Аммо айтилганидек, «Подшоҳнинг подшоҳлиги жанг қилиш маҳорати билан белгиланган».

Ҳар қандай инсон, аввало, ўзини енгмоғи, ғалаба ва мағлубият ҳиссидан устун келмоғи керак. Бундай рухий-маънавий тайёргарлик инсонни камолотга етаклайди. Бадианинг қон томири Темурнинг инсон сифатида ифодаланишидадир. Адиб соҳибқирон ҳаётини қаламга олар экан, гўё ўзининг босиб ўтган тафаккур йўли ҳақида сўзлаётгандек тасаввур уйғотади. Меҳр билан яратилган қаҳрамонда ижодкорнинг ўзлиги, муҳаббат ва нафрати яшайди. Бобоқалони Ҳасан Жибачи қирқ уруғи паҳлавони, улуғмомоси сулув барлос қизи бўлган адиб «Лой жанги»да шомонлар ёмғирида, қон ва балчиқда ивиб юрган Темур қонига кўшилиб оқади. 24 ёшли Темурнинг эрк дея кўзғалган халққа бош бўлиб, Мовароуннахрнинг ички ва ташқи душманларини енгилда кўрсатган мардлигида, озод яшаш иштиёқида «ёшлигида ўзини замонанинг ўғай фарзандидай ўксик сезган» адиб ушалмаган орзуларини кўрди.

Адиб қаламига мансуб асарларнинг мавзу кўламини иккига бўлиш мумкин. Дастлабки босқич: ўзбек халқи озодлиги йўлида ёзилган асарлар («Эрк», «Қадрим» қиссалари, «Уч илдиз», «Қора кўзлар» романлари). Иккинчи босқич: умуминсоний эрка таянган асарлар яратилиши даври («Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони», «Амир Темур сиймоси»).

Ўз ҳақиқати билан адабиётда яшаётган адиб бадида жуда катта илмий салоҳиятга эга муаррих қиёфасида гавдаланади. Асарда

45 та илмий ва бадий манбадан далил келтирилган. Бир вақтнинг ўзида «Темур тузуклари», Шомий «Зафарнома»си ҳамда Яздий «Зафарнома»си параллел таҳлил қилинган. Илмий ҳақиқат «Тузуклар» заминидан ўсиб чиққан. Асардаги драматик воқеалар вазминлик билан қисқа, равон ва таъсирчан ифодаланган. Энг муҳими, улар ғоят табиий. Пиримкул Қодиров шахсидаги сабрлилик, вазминлик, энг чигал вазиятларга ҳам олим, ҳам ижодкор нигоҳи билан қарай олиш салоҳияти «Тузуклар» ифода услубига жуда яқин.

Шарқ халқларининг географик жойлашуви, урф-одати, дини, хусусан, мўғул шомонларининг «Лой жанги»даги қатнашуви, Чингизхоннинг «қорни тўқ този яхши ов қилмайди, қорни оч бўлса жон-жаҳди билан ўлжага ташланади» шиоридан фарқли равишда, ислом аҳкомлари ва адолат йўлида Темурнинг «ўз аскарларини овчи итлар эмас, ўзи каби инсон фарзандлари» деб билиши ва жангга солиши шарқона иморат тарҳидек аниқ чизиб берилиши адибнинг зукко шарқшунослигини кўрсатади.

Ўз келиб чиқишини Исо пайғамбардек илоҳий нурга ва оналари Аланқувани Биби Марямга менгзаган мўғулларнинг асли туркий некўз, қўнғирот қабиласига мансублигини этнограф олим сифатида очиб берган.

Буюк саркарданинг Яздий «Зафарнома»сига кўра турли хатар ва тўполонларда хасталанган завжаси Ўлжой Туркон оға вафотидан «...Бағоят андухгун ва паришон бўлиши, кўзлари дарё киби бўлиб гавҳар (яъни кўз ёши) соча бошлаши»да, бир кўлига кафан, бир кўлига шамшир олиб келган Зиндачашмни кечиришида урушга бўлган буюк нафрат, ғазаб акс этади. Ўтган асрда халқимиз бошидан кечирган истибдод кунлари-ю, ўз аждодларидан орланишга мажбур қиладиган миллатчилик урушларига бўлган ижодкор нафрати Темур нафратига қўшилиб кетади.

Асар катта ижодий куч, улкан тажриба билан ёзилганки, тарихий манбалар бадиият чиғириғидан ўтказилган. Темурнинг адолатли сиёсати бугунги кун кишисига йўриқномадек ҳавола этилади.

Устоз мунаққид Озод Шарафиддиновнинг шундай формуласи бор: «Ўтмиш юки елкада бўлмайди, ўтмиш юки одамлар юрагига уя қурган, онгини эгаллаган бўлади». Миллатнинг юкини юраги ва онгида кўтариб юрган устоз Пиримкул Қодиров ўзбекнинг буюк адиби ва мамлакатимизнинг фидойи фуқаросидир.

2008

КАРАТАТИ ЯПРОҒИ

(Саломат Вафонинг "Оворанинг кўрган кечирганлари"
романини ўқиб)

Японияда каратати дарахти ўсади. Унинг ўзига хос хусусияти шундаки, унга бошқа ҳар қандай дарахт новдасини пайванд қилманг, барибир каратати япроғини чиқараверади. Инсон ҳам бирор мавжудотга, ҳатто ўз-ўзига ўхшамайдиган яралмиш. У аввалдан ёлғиз яратилган, балки унинг қудрати ёлғизлиги ва ёлғизликдаги ўй-кечинмаларидадир. Инсон ёлғизлигини тушунган дақиқалардан адабиёт бошлангандир, эҳтимол. Биз умр бўйи одамлар орасида бўламиз, ёлғизлик нега? Биз киядиган оёқ кийимимизнинг ўлчами миллионлаб одамларда бор, ёлғизлик нега?

Гап шундаки, бизнинг юрак ўлчовимиз бошқа бир юрак ўлчови билан бир хил эмас. Биз ёлғиз ибодат қиламиз, ёлғиз хато қиламиз, ёлғиз тавба қиламиз. Шу маънода адиба Саломат Вафонинг «Оворанинг кўрган-кечирганлари» романи қаҳрамони Салтанат карататига ўхшайди. У доимий интилишда – издиҳом билан ҳаракатланади, одамлар ичида яшайди, аммо ботинида оқиб турган мусиқаси фақат ўзигагина хос бўлган оҳангларда янграйди, дардлари оломондек қадам ташламайди: «...ўзимга келганимда оломон ичида кетиб борардим. Нафасим бўғзимга тикилар, қўлимдаги целлофан халта оғирлик қиларди. «Андижонда ўт ёқсам, Фарғонада тутуни, Бу дунёда бормикан, мендай бағри бутуни».

Қаҳрамон банд этган маконда доимо шамол эсиб туради. У шамолини ўзи билан олиб юрадиганлар хилидан. Атрофидаги бор одамларни, нарсаларни шамоли билан тебратади ва ўзининг шамолида совурилиб боради... Машҳур олмон мутафаккири Гёте ёзди: «Инсоннинг тавба-тазарруга бўлган эҳтиёжи ҳеч қачон йўқолмайди». Демак, гиря жанридаги адабиёт ҳам тўхтаб қолмайди. Асар бутунича қилинган хатоларни айтиб йиғлашдан иборат. Йиғи бор жойда мазах ва кулги ҳам бўлган. Бироқ инсонга чекинар эканмиз, йиғи ва йиғламоқдан орланиш телбалиқдир. Овора бегона эмас, бизнинг унутишни истаган бир қисмимиз, холос.

Адабий асарларда, одатда, қаровсиз, хувиллаган тўзғин хонага асарнинг якуни ёки ибтидоси қамаб қўйилган бўлади. Саломат Вафо «Овора»си қамалиб ўтирган ибтидонинг ёруғликка, эрка ўзини уриши билан бошланади. У психоаналитик Эрих Фром тили

билан айтганда, хавфсизлик, адолат, озодлигига эришиш орқали ҳаётга бўлган муҳаббатини, яшовчанлигини сақлаб қолишни истайди. Бу жараёнда оворани танланган умрлик йўлдоши тарк этади. Бунинг сабаби аён: у ўзини қутқариш учун ўзига чўкиб бормоқда, ёлғиз чўмиб бормоқда.

Асар бошланишидан бир янгилик хуруж қила бошлайди: биз тақдир муаллиф қўлида ёзилган адабий қаҳрамонларга ўрганиб қолган эдик. Улар ўз қаричларидан каттароқ ўлчамларни қачондир англаб етар ва излай кетишарди. Адиба бу КУЧни қаҳрамоннинг ёнига тушириб, қисмати билан юзлаштириб қўйди. Овора Арслон Озодий билан юзлашдию яшай бошлади. «Сахро ибодати»дан қисматни ҳижжалаб ўқий бошлади. Ҳаёт тилсимларга, ёлқинларга тўла саҳродир. Унда Салтанат гуноҳ-савоблари билан ибодатда, саждада: «Деворларга «Сахро ибодати» осилганмиш. Бутун дунё ибодатдан иборат эмиш. Қўлэзмага кўзи тушди: «Аёлнинг юзида қуёшнинг сўнгги нурлари жилваланарди. Унинг қартайган вужуди кум барханлари билан уйғунлашиб кетган эди».

Салтанат мавҳум пардалар панасидан, «Уммон ортидан, баҳри уммонлар устидан, кимсасиз кенгликлар ва тоғлар узра» Султонбекни – ягона яхши одамни ахтаради. Унинг бу ҳолати инглиз идеалист файласуфи Давид Юмнинг: «Ҳаётни ақл эмас, одат бошқаради» деган фикрини ёдга солади. Инсон телбаларча ўзидан улуғроқ кучни (аслида у учун ўзидан улуғроқ куч йўқ), жами эзгу фазилатлар тақиб қўйилган одамни (аслида бундай одам йўқ) умр бўйи кутади. Салтанат бора-бора руҳ, ақл сўзи эмас, қобиклар – одатлар измида яшаётганини сезиб қолади. Ўзбек адабиётида «кезиниб юрган» бошқа адабий қаҳрамонлардан фарқли равишда аёл бўлиб қобикни ёриб чиқишни, модомики одатлар шунчалар зарур бўлса, у инсонлиги билан одатга айланишни истайди.

Салтанатни илмилик ҳаёт қониқтирмайди. Бу муҳитда у вазият яратишга ожиз. Ижтимоий мавқе унинг аёллик мавқеига тажовузда. Унинг ичида нимадир шувиллайди, шовуллайди, ғичирлайди. Бу овозлар унинг ясама қиёфасини сидириб ташлайди. Адиба аёлнинг истаклари, кечинмалари, ҳисларини бўрттириб эмас, бориचा кўрсатади. Яланғоч ҳақиқат ўқувчининг тафаккурига санчилаверади. Шунинг учун ҳам асар хотиржам ёки мароқ билан ўқилмайди. Ўйлашга, ҳаракатга ундайди. Кимнидир қутқаргинг, кимнидир таҳқирлагинг келади.

Салтанат ўзидан орланади, имконсизлигидан жирканади. Буни унинг атрофдагиларга бўлган муносабатидан ҳам билиш мумкин. У ижарачи кампирни кўрганда шундай ҳисларни туяди: «Ичимда бир нимарсалар «шувиллади». «Букаламун кампирга яна нима ёкмади? Худойим-а?!» Дунёга тўғрича назар солишни бошлаган, юзидаги никобни олиб ташлаган Салтанатнинг руҳи яланғочланиб қолади, таъсирларга берилиб кетади, ён-верини ўз хоҳишларининг жасади билан тўлдириб ташлайди: «Миямга "Гуп-п" этиб қон уради, ҳалиги дунёни ўзгартириш жасоратидан асар ҳам қолмайди".

Аёл бир вужудда бутун бир миллат кечмишини яшаб ўтляпти. Жамиятдаги ҳар қандай дарднинг, юкнинг илк қамчиси аёлга «насиб қилади». Уни таҳлил этиш энг нозик инсоний, ижтимоий дардларни ҳам ифода эта олиш имконини беради. Салтанат дейди: «Онгимнинг ҳам жони оғрийди». Онг – рух, тафаккур, шуурнинг ибтидосидир.

Салтанат мисолида аёлнинг энг нозик туйғуларига юкқан руҳидаги, тафаккуридаги, ҳатто абсурд ҳолатидаги дардлари кўрсатилади.

Аёлнинг бола тушириш жараёни ўзбек адабиётида бу асарга қадар даҳшатли ва очик бадий ифода этилмаган. Мурғак «одамча»ни ҳаётдан она кўллари билан маҳрум этиш ўзбек аёлининг икки умрига етгулик дарддир: «Бўронда аёлнинг кўзларига мисоли косадай... кум тўлди... Дунё кашф этилмаган ҳарфлардан иборат эди. Дунё кум аралаш қонга ботади. О, болам, ўлмаганда ким бўлардинг? Онангдай бахтсиз қўшиқчими ёки машҳур мусаввирми? Ё пулдор тижоратчими?.. Мен-н ўғлимдан, тилимдан айрилдим. Шамоллар уйғонди, уйғонгин, болам. Танангда илонлар, уйғонгин, болам. Тилингни чаёнлар еганди, болам».

Асар охирги нуктага қадар ҳаётга бўлган ўжар ташналик билан ёзилган. «О, ўзимни қаерга олиб қочишни билмасдим». Ўзини ўзидан, ўзини ўзгалардан қутқаришга бўлган ўзбек аёлининг овози қабристонлар, бозорлар, қамоқхоналар, шифохоналар деворлари оралаб таралиб, акс-садо беради. У тирик қолишни, кимгадир керак бўлишни истайди. Турмуш ўртоғига, қайнонасига, овсини-ю, қайнакасига яхшироқ кўринишни, ота-онасини «чиққан қиз» бўлиб хотиржам қилишни истайди. Энг муҳими, севилишни, тоза, таъмасиз меҳр билан ардоқланишни орзу қилади, тинимсиз муҳаббат излайди, муҳаббатга лойиқ топмаган дақиқаларда ўзини лаънатлайди, оддий бир аёл бўлиб бахтни туйишни хоҳлайди.

Асарнинг бундай саҳифаларини ўқиб, ўзбек адабиёти учун аёл тилсимлигича турган экан-да, деган фикрга борасиз: «Кўшни супада эркаклар жимгина ўтириб таом ейишар, келишган, дўппи кийган, афтидан, бахтли Санамжоннинг эри пойгоҳда қовушмайгина ўтирарди. Кўзга кўринмас, ғалати не бор экан, а? Ич-ичимдан ўзгалар бахтига ҳавас қилаётганимни ва нега шундай бахт менда йўқ дея ўқинганимни англаб қолдим. Ўзимни, яъни бир вақтлар Аббос Сулаймондекларни ғулувга солган гўзаллигимни синаш учун «янги ўзбек»ка тикилиб турдим. У биров тикилиб турганини англагандай «ялт» этиб қаради. Икки-уч сония нигоҳидан кўзимни узмай турдим. Йигит дош беролмай ерга қаради. «Телбаман. Худо урган телба. Сендай чўлоқда ҳам кўнгил борми? Яхшиям, ўтирибман, нотаниш одам ҳассаларимни кўрмайди. Қабристонда кўнглинг тўғри бўлсин ҳеч бўлмаса. Дайди хотин».

Кун тунни маҳв этганидек моддият руҳни, руҳ жисмни, онг шуурни енгиб боради. Балки шунинг учун ҳам немис файласуфи Артур Шопенгауэр «Мен ва менинг вақтим: бир-бирига сира тўғри келмайди» деб ёзгандир. Инсон ўзи билан келиша бошлаган дақиқадан хотиржамликка эришади, аммо бунинг имкони йўқ, яхшики имкони йўқ. Акс ҳолда, унинг эртадан умидлари ҳам, яшаб Юрганига сабаб бўлаётган армонлари ҳам, кимлигини ёдга солиб турадиган дардлари ҳам «буғланиб кетади». Одам оламидаги келишмовчиликлар қиёфасини ўзгартирса-да, туганмайди, яъни унинг ҳаёти, оворалиги ниҳоясиздир.

«Нопок» ҳаводан симириб юрган одамнинг покиза тоғ ҳавосига кўникиши қийин бўлади. «Бошқа олам измидаги қора ҳаёти» хотималанган Салтанат ҳам шундай ҳолга тушади, озодликнинг тоза ҳавосидан оғринадиган даражага келиб қолади: «Дунё, кўрқинч исканжасига олган тасаввуримга сиғмаётганди дунё. Кўзим худудга ўрганиб қолгани учун боладай ҳаяжонланардим». Инсоннинг таҳқирланиши, ўз озодлигидан бегоналашиши фожиаси аёл тимсолида тадқиқ этилган бу романда.

Адабиётимиздаги илк тажрибалардан бўлгани боисмикан, асарда бироз оқсаш, бироз зўриқиш сезилади. Салтанат бир танада бир нечта аёл қисматини ташигандек. У мардикор, у бедаво касал, у маҳбус, аммо роман камчиликлари билан ҳам аёллик дунёсини кашф этиш йўлини бошлаб берди, аёл ўзгарувчан, қиёфалари бисёр, кўп қиррали мавжудот эканлигига ўзбекча ишора бўлди.

2008

“УЛИСС САРГУЗАШТЛАРИ” ҲАҚИДА

*Калит Дедалда. Калит қулфнинг оғзида.
Ж.Жойс. “Улисс саргузаштлари”*

Йўлга чиққан ҳар қандай йўловчи тафаккур, рух, кўнгил музофотини Ғарб ва Шарққа қараб белгилайди. Бизнинг ҳар биримиз йўловчимиз. Ғарб тафаккуридан беҳабар инсон ҳеч қачон Румий ёки Навоий оламини тўла англолмайди. Қуръони каримдан беҳабар ўқувчи «Телба» (Ф.Достоевский)нинг телбаликлари, Толстойнинг «Иқрорнома»сини тушунмайди.

Бугунги кун кишисини манзилдан кўра, манзилга олиб борувчи йўл қизиқтирмақда. Яъни, Ернинг киндиги – Қуддус битта, унга элтувчи йўллар саноксизлиги аллақачон англанди. Йўллар бўлса, ўзингда бошланиб, ўзингда тугаши муқаррар. Бу муқаррарлик адабиётдир. Ақлга мана шундай мунозарали, муайян шаклга сиғмайдиган ўйларни, фикрларни тортиқ қилаётган, йўлчи юлдузлик рутбасини олган бош нашр – «Жаҳон адабиёти» журнали назм, наср, публицистика, адабий жараён, адабий танқидга доир энг сара асарлар, мақолаларни журналхонларга ҳавола этмоқда, жаҳоний қиёсларга ундамоқда. Журнал, айниқса, биз ёшлар учун англаш ва англаниш майдонига айланди. Журналда «Зардушт таваллоси» (Нитше), «Бузрукнинг кузи» (Г.Г.Маркес), «Навқирон санъаткор сийрати» (назаримда «Санъаткорнинг ёшликдаги сийрати» таржимаси асарнинг асл номига яқин) ва ниҳоят «Улисс саргузаштлари» асарлари таржималарининг бериб борилиши адабиётшуносликдаги моҳият ва шакл, англаш ва ҳис этиш йўлини янгиламоқда.

Тенгдошларим орасида энг кўп тилга олинаятган, баҳсларимизни-да қиздираётган «Улисс саргузаштлари» нашри журналга бўлган қизиқиш, эътиборни янада кучайтирди.

Ўқувчини «Санъаткорнинг ёшликдаги сийрати» билан олов тафтига кўниктирган Жойс журнал саҳифаларидан «юриб» бориб, «Улисс» оташхонасига қамаб қўйди – фикр ва ҳис оташхонасига.

Асардан анъанавий чизиклар ёки айни европача ёхуд туркона модернни ахтарманг. Бунинг бош сабаби шуки, асар 1922 йилда тугалланган бўлса-да, фикр ва ҳис кўлами билан биз янгилаётган янгиликдан ҳам янгироқ. Қизиқ, нега Улисс – Блум яҳудий? Дунё аҳолисининг аксарияти насроний, ислом динида бўлса. Бу иккинчи

сабаб. Назаримда, бу билан Жойс динлар шаклан мағлуб бўлишини, ягона Яратувчи куч – сенинг «қайдадир – баланддан ёки ёнингдан ўтади»ган кучгина доимийлигини, бу кучга онг ва онг-сизлик ҳолатида ҳам қўшилиб оқиш учун умумэтиқод масаласини ўртага ташлайди. Асарнинг янгилиги умумэтиқодни янгича излаш, этиқоднинг янгича ҳимояси билан боғлиқ.

Мутаржим И.Ғафуров асарга қисқача изоҳ берар экан, 1-воқеада Стивен Дедал «Одиссей»даги отасини йўқотган Телемак каби ҳаракатланишини, Жойс ҳам бу қисмни «Телемак» деб номлаганини айтиб ўтади. У Ватани, онаси, отасини ахтаради.

Асар бикқи Бак Маллиганнинг Стивен Дедалга Кинч, разил шайтон деган мурожаатидан бошланган. Аммо «Санъаткорнинг ёшликдаги сийрати»дан танилган Стивен «буғдой» учун эмас, ўз сўзида қолгани ва илми учун «ҳайдалган»и маълум. «Сийрат»да отаси билан, ўзи билан олишган Стивен, «Улисс»да онаси ва сочилиб кетган қисмлари билан курашади. Дедал ўзи ҳақида дейди: «Энди мен бошқаман, лекин ҳалиям ўша-ўшаман. Ҳамон малайман. Малайнинг малайи». Жойс «Худди соя тушгандек лўппи юзлар ва думалоқ оғир энгак — бамисоли ўрта асрларнинг санъат ҳомийси Прелатнинг сиймоси», дея айнан Санъаткор Стивенга ишора қилади.

Ўз мусиқий оҳанги ва услубига эга ҳар бир воқеада алоҳида тана аъзолари тасвирланган: 4-воқеада буйрак, 7-воқеада ўпка, 8-воқеада жигар, 10-воқеада юрак, 11-воқеада кулоқ. Улар бирлаштирилса, Стивен пайдо бўлади. Бак Маллиган дейди: «Орол одамлари одам аъзосининг чил бўлақларини йиғиб юрадиганларни бот-бот эслаб туришади». Бу Жойс даври ўқувчилари ва Жойс ҳақида.

Стивен шахсларда ҳам сочилиб ётади: Бак Маллиган, Блум, Жон Конми... Блум унинг ўзи бошқара олмайдиган онг ости механизмидир.

Стивенни барча персонажлар, жамики деталлар таҳлил қилади. Бак Маллиган унга «Сенда қандайдир ёқимсиз бир нарса бор. Ўзингга бир қара, сен ёмон кўрқинчли бахшисан», дейди. Таржи-мада закийлик билан танланган «бахши» сўзи бироз кўрқув, бироз ҳайиқиш, бироз илоҳийлик руҳига эга. Бу руҳий чизиқлар Стивенни кесиб ўтади. Бахши, эҳтимол, Одиссейни, Телемакни овораю сарсон қилган Ҳомердир, балки Жойснинг ўзидир.

Асар сўнгига қадар доимий ҳаракатдаги персонажларнинг макондан чиқиб кетолмаслиқдаги имконсизлиги тасвирланади.

Стивен дейди: «Бу ирланд санъатининг рамзи – чўрининг дарз кетган ойнаси». Персонажларнинг сочилган ҳолати, руҳий тўлғоқларнинг парчаланишлари санъат, яъни макон ойнанинг дарз кетганлигидан. Блумнинг «яланғоч» қиёфаси ҳам ойнадаги аксдир.

Стивен имконсиз имконлари ҳақида дейди: «...менинг қиёфамда ўта ҳурфикрликнинг нохуш бир мисолини кўриб турибсиз. Мен икки бойнинг хизматидаман – инглиз ва италиялик. Яна учинчиси ҳам бор, мен унинг малайиман – Британия империяси ва муқаддас Рим католик апостол черкови».

2-воқеа ўқувчини «тутиб қоладиган» «Боланинг бўш юзи бўш деразага бўш қаради» жумласи билан бошланади. Бу қисмда Стивен бўшлиқ ва шакллар оралаб Ватанни, руҳ Ватанини излайди: «Жон – бу моҳият эътибори билан жамики бор нарсаларнинг бари: жон шаклларнинг шакли. Кутилмаган, жами борликни қамраб олувчи осудалик: шаклларнинг шакли. Менинг жоним мен билан бирга, шаклларнинг шакли». Инсон Румий данаги қобиғидир⁸¹. Шаклларнинг шакли дейилганда диалектик асос бор. Тасаввуф истилоҳи билан тушунтирилганда, кулл (бутун, барча маъносида бўлиб, Оллоҳ назарда тутилади) ва жузь (бўлак, бутуннинг бир қисми маъносида, Оллоҳ яратганлар назарда тутилади) муносабати кўринади. Ислом тасаввуфида ЙЎЛ Оллоҳдан яратилмишга йўналтирилса, Жойсда бу ЙЎЛ Инсондан Оллоҳга қараб ҳаракатланади. Моҳият эътибори билан ҳар иккисини ҳам ўзингда ўзингни топиш истаги тутиб туради. Мана бу парча фикрларимиз исботи: «Худонинг жамолига етишни истайсизми? Омфалос⁸² ингизга назар солинг. Алло. Кинч гапиряпти. Жаннатни уланг. Алиф, алфа, нол, нол, бир».

Жан Пол Сартр «Экзистенциализм тўғрисида» номли мақола-сида ёзади: тўнғич умидсизлик – экзистенциализмнинг ибтидо нуқтасидир. Сартр бунда умид ҳаракатда эканини, умидсизлик келтирадиган ўжар ҳаётбахшликни тилга олмоқда. Модернча адабиёт дея қаралаётган асар айнан аччиқ аламзадалик, ўжар ҳаётбахшлик координатларида ётади. Сартр ўзимни танлаш билан мен умуман инсонни танлайман, деб ёзган эди. Жойс ёзади: «Сен ҳеч кимнинг хўжаси бўлмассан, ҳеч кимнинг қули бўлмассан».

---

⁸¹ Румий «Ичиндаги ичиндадир» асарида шаклсиз мазмунни қобиқсиз унмайдиган данак мағзига ўхшатган. Айни вақтда инсон вужудини қобиққа, Оллоҳни мағизга менгзайди.

⁸² Омфалос – киндик (*юнонча*).

Асарнинг бошланишидан то якунигача мусиқа оқиб туради. Ташқи муҳитга чалғиган ўқувчи бу мусиқадан узилиб қолади, асарни тушуниш жараёни тугайди. Англамаган нуқтани такрор-такрор ўқиш фойдасиз. Мутолаа, аниқроғи, тинглашни яна асар ибтидосидан бошлаш керак.

Асар чин маънода шарқ ва ғарб тафаккурини бирлаштирадиган кучга эга. Дантенинг йўлбошловчиси Вергилий бўлса, Жойсда бу вазифани Ҳомер, Шекспир (Ҳамлет), Ҳорун ар-Рашид адо этади: «Ўтган кеча у мени уйғотгандан сўнг, ўша тушмиди ё бошқа? Аҳа, эсимга тушяпти. Ҳорун ар-Рашид. Худди, худди ўзи. Ўша одам мени етаклади, гаплашди».

«Улисс»да ранглар тобора қуюқлашиб боради, инсоннинг энг қуйи оламларига кириб борасан, истаган рангингни, ҳатто ҳали тасаввурингда тўлиқ шаклланмаган рангларингни топасан: «Ҳа, шом топади менда ўзини менсиз».

Таржимон фикрича, 4-эпизодда бошдан-оёқ буйрак рамзи талқин этилган. Адиб бу эпизодни «Калипсо» деб атаган. «Одиссей»да (5-қўшиқ) Одиссейнинг нимфа Калипсо қўлида тутқун яшагандаги воқеалари ҳикоя қилинади. Беҳудага эпизодда метемпсихоз (ўлимдан сўнг бошқа қиёфада яшаш, бир танада қайта-қайта тирилиш) хусусида сўзланмаган. Блум Одиссейга, унинг хотини санъаткор қўшиқчи Мэрион паризод Калипсога рамзий муқоясада тасвирланади. Блумнинг кўзлари ҳар қаерда, ҳар қачон фақат аёлни кўради. Унинг онгидаги табиат манзаралари, чор атрофни қоплаган денгиз пари Калипсо маконига ўхшаш. 3-воқеада кечилган ўйлар бу қисмда чин воқеликка айланади. Умуман, асарда биронта шунчаки тилга олинган детал йўқ. Уларнинг ҳаммаси тирик ва қачондир тилга киради, буни кутиш керак, холос. 2-воқеада тилга олинган Кассандра, аёл ҳақидаги фикрлар бу воқеада тўла жонланади. Айнан мана шу қисмда Блум қизи Милли ҳақида тинимсиз ўйлайди.

Буйрак борасида. Блумнинг энг севимли таоми («Мен, тирик жон, ўликлар дами билан нафас оламан»). Блум «қовурилган қўй буйрагидан лаззат олар, ундан андак пешоб ҳиди келиб турар, оғизга нозикроқ аччиқроқ маза берарди». Одиссейнинг Калипсога асирлиги ҳикоя қилинар экан, бу қўшиқ бироз ёқимсиз, бироз жирканишни уйғотадиган сахналарга эга. Тарих «тоза» эмас. Блум тарихни танаввул қилмоқда: «Мен, тирик жон, ўликлар дами билан нафас оламан».

5-воқеа ислом, насронийлик, буддавийлик хусусида баҳс юритади: кўздан қолган Иброҳим алайҳиссалом, ибодатдаги насронийларнинг оғзида парчаланаётган Исо алайҳиссалом, ўзини ўнглай олмай йиқилиб ётган хайкал Будда.

Маълумки, «Фауст»да Фауст билан Еленанинг фарзанди яшаб қолмайди, у ўлади. Елена эса Парис томонидан ўғирланган ва Оддисейнинг узоқ кезинишларига сабаб бўлган аёл. Гёте ўтмишни тирилтиришнинг имконсизлигини, бу фожиага сабаб бўлишини уқтирмоқчи бўлган, эҳтимол. Блум Одиссейга қиёс этилар экан, Блумнинг фарзанди Рудининг ўлими ҳам айнан шундай ечим топади. 6-воқеада Блум ва бошқалар Падди Дигнамни дафн этадилар: «Ҳар бир жума ўз пайшанбасини кўмади». Ўлим борасидаги фикрлар Дигнам вафоти билан боғлаб давом эттирилади: «Она ерга мени кўмингиз. Муқаддас тупроқдан бир кафт ташлангиз. Фақат ўлик туғилган болани онаси билан кўшиб кўмишади. Нега шундайлигини мен тушунаман. Тушунаман. Болани ер тагида ҳам иложи борича узоқ ҳимоя қилишлик. Ирланднинг уйи унинг тобути... Лекин қаранг, ҳавога кўмиб бўлмайди». Ўлим нуқтасида Блум, унинг фарзанди, онаси, отаси бирлашади.

Жойснинг ёзганларини мундарижа дейиш ҳам мумкин. Унинг ҳар бир айтгани бошланма, қачондир уларга қайтади ва уларни энг юқори нуқтага олиб чиқади.

«Улисс»да Қуръони карим, Инжил, «Одиссей», «Ҳамлет» сюжети бор. Асарда Исо, Ҳамлет, Стивен ва табиийки, Блум бирдек ўсган, бирдек «шоҳлаган».

Юқорида тасаввуфдаги қарашлар билан Жойс оламини қиёслаган эдик. Стивеннинг мана бу фикрлари яна шундай қиёсларга ундамоқда: «Биз ўз-ўзимиз оралаб, ҳар дамда қароқчилар, шарпалар, девлар, чоллар, ўсмирлар, хотинлар, бевалар, руҳан яқин биродарлар билан кўришиб борамиз, лекин ҳар сафар ўз-ўзимизни учратамиз». Дунё динлари моҳиятини бир билган Жалолиддин Румий дейди: «Мен етмиш уч мазҳаб билан бирдирман». Румийга бундан кўпроқ мазҳабларни ҳавола этганингизда ҳам улар билан бирлигини билдирган бўлар эди. Жан Пол Сартр: «Ўзимни танлаш билан мен умумийликни яратаман» деб ёзади экзистенциализм ҳақидаги мақоласида. Жойсдан яна бир мисол: «Раббим, имон келтиргайман, менинг ишонмасимга ёрдам қил. Яъники, менинг ишонишимга ёрдам қил ёхуд менинг ишонмасимга ёрдам эт? Ишонишимга ким

ёрдам қилади? Ego- мен (Ўзим мен *(лот)*). Ишонмасга эса – ким? Бошқа бир азамат». Румийни ҳам, Сартрни ҳам, Жойсни ҳам ўзингга қайтиш, ўзингдаги ҳақиқатга қайтиш занжири боғлаб турибди. Стивеннинг «кенг замин – меҳроб» деган хулосаси ҳар қаерда яратувчи кучнинг қўл изларини кўриш – бу тажалли (жилоланиш, Оллоҳнинг борликда аксланиши, жилваланиши).

«Улисс» Шекспирнинг «Оқловномаси»дек. Стивен Ҳамлет бўлиб, Шекспир бўлиб ўзини танитади, оқлайди. «Парвардигори оламдан кейин ҳаммадан кўпроқ яратган кимса – бу Шекспирдир. Шекспир ҳаётда мувозанатини йўқотган одамлар учун доим асқотади». Шунинг учун ҳам Шекспир Улисс саргузаштларининг доимий ҳамроҳи.

Асардан узлуксиз кимнингдир қадам товушлари эшитилади. Эшитаверасан, эшитаверасан, у ёнингдан, ортингдан ўтади, аммо ҳеч қачон уни шоён кўра олмайсан, сенда фақат чала-ярим фикрлар ва тугал ҳислар қолади. Ўйлайсан, бундан ортиғига ярамассан. Яна ўйлайсан, бу ярашликнинг, эҳтимол, кераги йўқдир, мен фақат фикр ва ҳисдан иборатдирман. Дунё бўлса тасаввурларимдан иборат. Тасаввурларим оралаб товуш таралади: «Шояд осмондадир, осмон бордир...»

Биз юмушларимизни деярли ўнг қўлнинг кучи билан бажарамиз. Адабиёт ихлосмандлари журнал мутолаасига ўзларининг ўнг қўлига ўргангандек ўрганиб қолди. Журнал бутун зиёлилар қатламини, кекса ва ёш авлодни бир нуқтага жамловчи фокус. Биз ёшлар кекса авлод ва келажагимиз, ўтмиш ва эртаимиз билан юзлашиш учун уни варақлаймиз. Тафаккурга қанот, руҳга шижоат бераётган журналнинг галдаги сонларини, энг сара асарлар, энг сара мақолалар, закийлик билан амалга оширилган таржималарни интизорлик билан кутиб қоламиз.

2009

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрнида (Омонулла Мадаев) 3

ЭРТАҚДАН ИЛОҲИЁТГА

Муқаддима8

I боб. Ўзбек халқ эртақларидаги шарт-синов мотиви назарий асослари11

II боб. Шарт-синов мотивлари генезиси, мотивнинг ядро сюжетга туташishi масаласи29

ХУЛОСА59

Шарт-синов фольклор-мифологик мотивлари тематик каталоги63

Қуръони каримдаги шарт-синов мотивини юзага келтирган асослар73

Забур, Таврот, Инжилдаги шарт-синов мотивини юзага келтирган асослар81

Таҳлилга тортилган эртақлар86

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати94

АДАБИЙ МАҚОЛАЛАР

Элим деб яшаётган адиб97

Каратати япроғи97

“Улисс саргузаштлари” ҳақида101

Адабий-бадший нашр

Нашриёт муҳаррири: Маҳкам Маҳмудов
Мусаҳҳиҳа: Камола Болтабоева
Техник муҳаррир: Бехзод Болтабоев

Муқовада Макс Эрнстнинг “Люди ничего не узнают”
расмидан фойдаланилди.

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Нашриёт лицензияси АИ № 103. 15.07.2008
Теришга берилди: 01.02.2013
Босишга рухсат этилди 07.05.2013
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 6,0
Шартли босма тобоғи 6,75. Адади 300
Баҳоси келишилган нархда

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-81-20